KUR'ÂN TEFSİRİNDE
YENİ BİR METOD

Yazarı
Prof.Emîn el-Hûlî

Tercüme
Doç.Dr. Mevlüt GÜNGÖR

İstanbul, 1995

KUR'ÂN KİTAPLIĞI no : 2

Bu eser, müellifin **Dâiratu'l-Meârifi'l-İslâmiyye**' de neşredilen *Tefsîr* " maddesinin tercümesidir. (Tahran, 1966.V, 348-374) Bu madde daha sonra yazarın **Menâhicu Tecdîdin fi'n-Nahvi ve'l-Belâğati ve't-Tefsîri ve'l-Edeb** adlı eserinin *Tefsir* bölümü olarak da neşredilmiştir. Kâhire, 1961, s. 271-317.

Bayrak Matbaası, İstanbul , Ekim, 1995.

İlâhî lütfa mazhar olması niyazı ile, bu çalışmamı da sevgili annemin ruhuna ithâf ediyorum ...

Mütercim Doç.Dr.Mevlüt GÜNGÖR:

Karabük İli Eflani İlçesi Yalacık köyünde 1950'de doğdu. İlk öğrenimini İstanbul Kocamustafapaşa ve Çapa İlkokullarında tamamladı. Orta ve Lise eğitimini İstanbul İmam-Hatip Okulunda bitirdi 1970. İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nde üç ay kadar okuduktan sonra Bağdat Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi İlahiyat Bölümü'ne geçti ve buradan da 1974'de mezun oldu. Askerliğini asteğmen ve teğmen olarak Ankara Mamak Muhabere Okulu Elektronik Astsubay Hazırlama Lisesi'nde Din ve Ahlak dersleri öğretmeni olarak tamamladı.

1977'de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Kürsüsüne asistan olarak tayin edildi. Burada 1981'de Doktor, 1985'de Yardımcı Doçent 1988'de Doçent oldu. Bu arada (1984-1986) Suudi Arabistan'da Üniversitede 2,5 ders yılı tefsir dersleri verdi.Halen Ankara Üniversitesi İlahiyat fakültesinde göreve devam eden mütercim evli ve üç çocuk babasıdır.

ÖNSÖZ

Bir dine veya bir ideolojiye inanıp ona sâhip olabilmenin ilk şartı o dîni veya ideolojiyi bizzat aslî kaynağından okuyup anlayıp, hazmetmektir. İslâm Dini' nin ana kaynağı da Kur'ân olduğuna göre, her mü'minin onu çok iyi anlamış ve hazmetmiş olması gerekir.

Tabîî bu herkesin kendi imkânları ölçüsünde olacaktır. Ama, mü'minlerin onun temel prensipleri ve muhtevâsı hakkında asgarî ve ortak bir bilgiye sâhip olmaları şarttır. Nitekim, bizzat Kur'ân, kendisinin okunmasını, âyetleri üzerinde düşünülmesini sık sık istemektedir

" Onlar Kur'ân'ı düşünmüyorlar mı, Yoksa kalplerine kilit mi vurulu ? ! " 47 / 24

Biz Kur'ân'ı üzerinde düşünülüp ders çıkarılması için kolaylaştırdık. Hani hiç düşünüp ders çıkaran var mı ? ! " 54 / 17, 22, 32, 40

(Bu Kur'ân), çok mubârek bir kitaptır. Onu sana indirdik ki, âyetlerini düşünsünler ve akıl sâhipleri ondan öğüt alsınlar." 38 / 29

İnanlar için hâlâ vakit gelmedi ki kalpleri Allah'ın zikrine ve inen hakka (= Kur'ân'a) saygı duysun ve bundan önce kendilerine kitap verilmiş, sonra üzerlerinden uzun zaman geçmekle kalpleri katılaşmış, çoğu da yoldan çıkmış kimseler gibi olmasınlar ? ! " 57 / 16

Çok şükür ki artık bu vaktin yeniden geldiğini ve bu doğrultuda, günümüzde Kur'ân'a olan ilginin gün geçtikçe daha da arttığını görmekteyiz. Bu elbette sevindirici bir durumdur.

Kur'ân'a gösterilen bu ilgiye paralel olarak günümüzde bir çok telif ve tercüme tefsirler neşredilmekte ve ayrıca pek çok meâller yayınlanmaktadır. Elbette, Kur'ân'ın mesajının insanımıza ulaşmasında bunların hepsinin de bir katkısı olmuştur. Bu bakımdan bu iyi niyetli çalışmaların hepsine de şükran borçluyuz.

Ancak insan, yaratılışının bir icabı olarak her şeyin dâimâ daha iyisinin arayışı içindedir. İşte bu eser de böyle bir çabanın mahsûlüdür. Bu çalışmada Kur'ân tefsîri ile meşgul olanlara yeni bir metod önerilmektedir. Yazar tarafından tefsir'de edebî tefsir metodu *diye isimlendirilmiş olan bu metod gerçekten dikkat çekicidir. Üzerinde durulup araştırılmaya değer bir metoddur.*

Aslında, arapça olarak neşredilen bir İslâm Ansiklopedisine "tefsir *maddesi olarak yazılmış olan bu eserin yazarı, Prof.Dr. Emîn el - Hûlî, Mısır'lı bir âlim olup bundan otuz küsur sene kadar önce 71 yaşında vefat etmiştir Öyle anlaşılıyor ki, bu eser, böyle*

uzun bir ömür boyunca süren ilmî çalışma ve tecrübenin son ürünlerindendir.

Nitekim, bu maddeyi yazmak üzere kendisini uygun gören komisyonun düştüğü şu not da bunu göstermektedir İlmî tesbit ve yorum bakımından konunun tam hakkını verebilmek için bu maddeyi Prof. Emîn el-Hûlî'nin yazmasını uygun bulduk.

el Hûlî, hernekadar bu metoda dayalı arzu ettiği çapta bir tefsir çalışması ortaya koyamamışsa da günümüzde hâlen hayatta olan eşi Prof. Âişe Abdurrahmân Bintü'ş Şâtı', beyinin metodu üzere eserler vermeye devam etmektedir. Hâlen hayatta olan ve seksenini aşmış yaşına rağmen yazmaya devam eden bu muhtereme âlimin çalışmaları hakkında araştırma görevlilerimizden Mehmet Akif Koç Bey mastır çalışması yapmaktadır. Mısıra gidip kendisiyle de bir kaç kere görüşme fırsatını bulmuş olan kardeşimizin bu çalışması inşâallah bu konuda bizi daha da bilgilendirecektir.

Bu çalışmasında yazar, bir ansiklopedi maddesinin yazımında alışılmışın dışında bir üslupla konuya yaklaşmıştır O, önce, Tefsîrin bir tarifini yaptıktan sonra eleştirici bir üslupla tefsir tarihinin kısa bir özetini vermiş bu arada tefsirin çeşitli kollara ayrılması, ve özellikle ilmî tefsir metodu üzerinde durmuş ve mahzurlarını belirtmiştir. Daha sonra da " Günümüzde tefsir nasıl yapılmalı ? diye bir başlık atarak uzun uzadıya bunun izâhına girişmiştir. En sonunda da tefsîrin psikoloji ve sosyoloji ilimleri ile ilgisini ortaya koymuştur.

Hûlî'nin de birtakım hatâları olmuştur. Nitekim onun bazı çalışmalarında ileri sürdüğü görüşlerinden dolayı tenkide uğradığını, neticede bazı hatâlarından döndüğünü de biliyoruz. Ancak, bu çalışmasının gerçekten önemli ve tefsir çalışmalarına ışık tutucu bir teklif taşıdığını da burada belirtmek isteriz.

Tercümemizde, bazı tasarruflarda bulunmakla beraber mümkün olduğunca metne sâdık kalmaya ve murâdı olduğu gibi aktarmaya çalıştık. Ancak, bir beşer olarak elbette yanıldığımız noktalar olmuş olabilir. Her bilenin üstünde bir bilen vardır. *hükmü gereğince haklı tenkitlere dâimâ açık olduğumuzu burada belirtmek isteriz.*

Bu tercümemiz daha önce, İslâmî Araştırmalar Dergisinin ocak ve mayıs 1988 sayılarında yayınlanmıştı. Ancak böyle önemli bir konunun bir derginin sayfaları arasında kalmasına gönlümüz râzı olmadı. Ve çok şükür, tekrar gözden geçirip kaynakça ve indeks ilavesi ile müstakil bir kitap hâlinde meslektaşlarımın ve konuyla ilgilenenlerin incelemesine yeniden sunmak nasip oldu.

Yüce Allah, bu çalışmamızı Kur'ân'a hizmet uğrunda ufak bir çaba olarak kabul buyurursa ne mutlu bize!..

28.7.1995 Gölbaşı - Ankara

Prof. EMÎN el - HÛLÎ
(1895-1966)

İslâmî ilimler ve Arap Edebiyatı sahasında Mısır'ın asrımızdaki önde gelen ilim ve fikir adamlarından birisidir

1895'te mayıs ayının ilk gününde Mısır'da el-Menûfiye Vilâyeti Aşmûn kasabası merkez köylerinden olan Şûşay köyünde doğdu. Takriben yedi yaşında Kâhire'ye gitti. Orada Ezher hocalarından olan anne tarafından dedesi Ali Âmir'den Kur'ân ve tecvid dersleri aldı. Tevhid, Fıkıh ve Nahiv ilimlerinin Ezher' de okutulan ilk ana metinlerini ezberleyip ona okudu.

İlk ve orta öğreniminden sonra, 1920' de Şer'î Hukuk Yüksek Okulunu bitirdi. Mezuniyetinden sonra aynı okulda hoca olarak göreve başladı. Bu arada okulun ilmî dergisinin yazı işleri müdürlüğünü de yürüttü.

1923' te Roma, arkasından 1926' da Berlin büyükelçiliklerinde din hizmetleri görevlerine tayin edildi. Bulunduğu bu yerlerin dillerini öğrenip, Avrupa kültürü ve ilmî gelişmeleri ile temas kurma imkânına sâhip oldu.

1927' de Kâhire'ye döndü. Mezun olduğu okulda hoca olarak göreve devam etti. Okul dergisinin yazı işleri müdürlüğü de yine onun uhdesine verildi. Bir sene sonra 1928' de bu okul kapatılınca, Kâhire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne öğretim görevlisi olarak tayin edildi. Burada önce, doçentliğe daha sonra da Mısır Edebiyatı kürüsüsü profösörlüğüne yükseltildi; arakasından Arap Dili Bölümünün başkanlığına tayini yapıldı. Bir müddet sonra da bu fakültenin dekanlığına getirildi.

1953'te önce, Mısır Millî Kütüphanesi Müdürlüğünün ilmî

müşavirliği arkasından Millî Eğitim Bakanlığı Kültür İşleri Genel Müdürlüğü görevlerine tayin edildi. Bu görevleri 1955'teki emekliliğine kadar devam etti

Fakat ilmî faaliyetlerini, Arap Dil Akademisi üyesi, Edebiyatçılar Derneği Başkanı ve onun yayın organı el-Edeb dergisinin yazı işleri müdürü olarak vefatına kadar daha 10 sene devam ettirdi. Uluslararası pek çok ilmî kongerede ülkesini temsil edip tebliğler sundu. Pek çok eser verdi ve değerli öğrenciler yetiştirdi.

9 mart 1966 çarşamba günü ikindi vakti 71 yaşında iken vefât etti. Doğduğu yer olan Şûşây'da aile kabristanına defnedildi.

Belli başlı bazı eserleri

1) Menâhicu Tecdîdin fi'n-Nahvi ve'l-Belâğati ve't-Tefsîri ve'l-Edeb
2) Fennu'l - Kavl
3) Ahlâku'l-Kur'ân ve Min Hedyi'l-Kur'ân
4) Medhalun li-Dersi't-Tefsîr ve Beyâni'l-Menheci'l-Câmi'ıyyi fîh, Edebiyat Fakültesi Araştırmaları, (yazma).
5) Dirâsâtün li-Ba'dı Mevdûâti'l-Kur'âni ke-Kasasıhî ve Emsâlihî ve Teşbîhihî... vs., Edebiyat Fakültesi, (Yazma).
6) Fi'l - Edebi'l - Mısrî
7) Mâlik b. Enes
8) el-Müceddidûne fi'l - İslâm
9) Risâletu'l - Ezher fi'l - Karni'l - 'Işrîn
10) Sıletu'l - İslâm bi - Islâhı'l - Mesîhıyye
11) Ra'yün fî ebi'l-Alâ'

A — TEFSİR'İN TARİFİ

1 - Lügatta Tefsir

Tefsir kelimesinin kökü olarak ileri sürülen "**f-s-r**" ve "**s-f-r**" fiillerinin her ikisi de lügatta "*açmak*" mânâsında birleşir. Fakat bunlardan "**s-f-r**"nin görünen ve maddi olan bir şeyi açmak mânâsını ifâde ettiğini "**f-s-r**"nin ise, gizli ve mânevî olan bir şeyi açmak anlamına geldiğini görüyoruz. "**f-s-r**"nin "*Tef'îl*" vezninden mastarı olan "*tefsîr*" ise, mânâyı açmak ve açıklamak anlamına gelir.

2 - Istılahta Tefsir

Eskiler, Lügat, Tefsir ve Hadis gibi ilimlerin aklî ilimlerde bilinen mânâsıyla bir ilim olmadıkları kanâatindedirler. Bu sebeple onlardan bâzıları, tefsirin sınırlarını, konusunu ve meselelerini tesbit gibi bir takım zorlamalara gidilmesini uygun görmezler. Çünkü Tefsir, aklî ilimlere benzemeyi başarmış olan diğer bazı ilimler gibi, kâideleri üzerinde durulup çalışılmakla ortaya çıkmış kâide ve melekelerden müteşekkil değildir.

Bu bakımdan, Tefsîr'in izâhı hakkında "*O, Allah kelâmının açıklamasıdır.*", yahut da: "*O, Kur'an lâfızlarının ve mefhumlarının açıklayıcısıdır.*" demekle yetinilir.[1]

---

1) **el-Mebâdiu'n-Nasriyye**, el-Hayriyye baskısı, 1320 / 1902, s. 25 - 26 .

Bazıları da, zorlanarak ona tarif bulmaya çalışmışlar, Kırâat ilmi gibi, Tefsir'den başka ilimleri de içine alan bazı tarifler zikretmişler; hattâ, Kur'ân'ın anlaşılmasında ihtiyaç duyulan, Lügat, Sarf, Nahiv ve Beyân gibi bazı ilimleri de yaptıkları bu târiflere sokmuşlardır. Halbuki, bu konuda birinci görüş daha doğru olup, arkasında pek büyük bir fayda olmayan bir konuda sözü uzatmaktan daha iyidir.

Tefsir, eskilerin, âdetleri üzere, herhangi bir itibarla tesbit edip ortaya koymaya çalıştıkları ilimlerden - yahud başka bir deyişle, şer'î araştırmalardan - birisidir.

Nitekim onlar bu konuda şöyle demişlerdir : Bir şer'î ilim, ya Kur'an lâfızlarının beyânı için tedvin edilmiştir ki, bu Kırâat İlmi'dir; ya da, sünnet-i nebeviyye'nin hem lâfız hem de isnat yönünden açıklanması için tedvin edilmiştir ki, bu, Hadis ve Usûlü İlimleridir; yahut da, Kurân'da kasdedilen mânâların ortaya çıkarılması için tedvin edilmiştir ki, bu da Tefsir İlmi'dir... Ve onlar, bunun gibi diğer şer'î ilim nevileri için de aynı minval üzere tesbit ve açıklamalarda bulunmuşlardır. [2]

Onlar, sözün burasında, tevil kelimesini de zikredip, onun tefsir'le aynı mânâya geldiğine veya, tefsir'in tevil'den daha geniş olduğuna ve buna benzer, bizim burada sözü uzatmak istemediğimiz diğer hususlara da temas ederler

Öyle zannediyorum ki, bütün bunların kaynağı Kur'ân'ın tevil kelimesini kullanması, sonra onu Usulcülerin özel bir terim olarak benimsemeleri aynı zamanda onun söz ve mezhep sâhibi bir çok kelâmcının dilinde yaygın olarak dolaşmış bulunmasıdır.

---

2) Şeyhulislâm Ahmed b. Yahyâ b. el-Hafîd el-Herevî, **ed-Dürrü'n-Nedîd min mecmû'ati'l-Hafîd** et-Tekaddüm baskısı, 1329, s. 2

Kanâatimce, *tevil* kelimesinin mânâsı hakkında yazılanların en iyisi belki de, "*Tenzîhu'ul-Kur'ân ani'l-Metâin*" adlı bir kitabla birlikte basılan **er-Râğıb el-İsfahânî**'nin "*Mukaddimetu't-Tefsîr*" adlı eserinde, İbn Abbas'tan rivâyet ederek zikrettiği görüştür.[3]

Sonra, **İbn Teymiyye**, onun bu muhtasar ifadesini, "*el-İklîl fi'l-Müteşâbihi ve't-Te'vîl*" adlı risâlesinde şerh ve izah etmiştir.[4] Her ne kadar İbni Teymiyye'nin bu konudaki fikrinin aslını ve özünü er-Râğıb el-İsfahânî'nin tevil kelimesinin mânâları hakkında söyledikleri teşkil etmekte ise de, onun buna işâret ettiğini görmemekteyim.

---

3) **Risâletü'r-Râğıb**, el-Ezheriyye Matbaası, 1329, s. 42

4) Bu risâle, İbni Teymiyye'nin "**Mecmû'atü'r-Resâili'l-Kübrâ**" adlı eserinin ikinci cüzü içinde basılıdır. eş-Şarkıyye Matbaası, 1323.

B — TEFSİR'İN DOĞUŞU

İbn Haldûn, *Mukaddime*'sinde, Tefsirden ilk defa söz ederken şu görüşünü ortaya koyar: "*Kur'ân, arap diliyle ve onların Belâğat üsluplarıyla indirilmiştir. Bu sebeple onların hepsi, onu anlıyor, kelime ve terkiplerindeki mânâlarını biliyorlardı.*"

Onun bu: "*Onların hepsi onu anlıyorlardı.*" ifâdesinde aşırı bir genelleme sözkonusudur. Buna eskilerin kendileri bile inanamamışlardır.

İşte, İbn Haldûn'dan bir kaç asır önce yaşamış olan **İbn Kuteybe**, "*el-Mesâil ve'l-Ecvibe*" adlı risâlesinde (bkz.s.8) şöyle demektedir *Şüphesiz ki araplar, ğarîbi ve müteşâbihi ile Kur'ân'dakilerin hepsini anlamakta aynı seviyede değillerdi. Bu hususta bazısı bazısına üstündü.*"

Öyle zannediyorum ki, yukarıdaki sözlerinden sonra, birkaç satır aşağıdaki ifadesiyle İbn Haldûn da bunun farkına varmıştır. Çünkü o, devamla Kur'ân'da izâha muhtaç bazı yönlerin bulunduğunu zikrederek şöyle demektedir *Peygamber (s.a.v.) mücmeli izah ediyor, nâsihi mensuhtan ayırıyor; böylece o, ashâbına öğretiyor onlar da öğre- niyorlardı. Ayrıca, âyetlerin sebebi nüzûllerini, ve hangi durumda neyi emrettiğini Resûlullah'tan naklen talim ediyorlardı.*

İşte Kur'ân'da izâha muhtaç olan bu ve benzeri yerler, İslâm'ın daha ilk devrinden itibâren Kur'ân'ın açıklanması ve tefsîri zarûretini ortaya koyuyordu.

Fakat belki de, bu ilk devirdeki dînî korku, insanlardaki aklî seviye, günlük hayattaki ihtiyaçlarının sınırlı oluşu ve bütün bunlarla birlikte, tefsiri, Allah bu sözden şunu kasdetmiştir demek sûretiyle, bizzat Cenâbı Hakk'dan duyup Ona bir şâhitlikte bulunmak gibi kabul etmeleri, işte bütün bunlar, Kur'ân tefsîri hakkında, kendilerine tevkîfî olarak nakledilenlerden ve risâlet sâhibinden (s.a.v.) rivâyet edilenlerden başka bir söz söylememelerine sebep olmuştur.

Bunlardan dolayı, Tefsir ilk olarak, "**Rivâyet Tefsiri**" veya başka bir ifâdeyle "*Eser Tefsiri*" şeklinde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyle de, hadis ve rivâyet âlimleri bu sâhada ilk rol alan kimseler olmuşlardır. Bundan dolayı, ilimlerin ortaya çıkışını inceleyen âlimlerin - âdetleri üzere - her ilim için bir ilk kurucu tâyin ederken, Tefsir İlmi'nin ilk vâzıı olarak, tedvin eden değil de toplayan anlamında - Medîne İmâmı, **İmâm Mâlik b. Enes el-Asbahî**'yi ileri sürdüklerini[5] görüyoruz.

İşte bu şekilde, Tefsir'in doğuşu, Hadis'in tedvin târihi ile birleşmektedir. Nitekim, İmam Mâlik (r.a.) ilk hadis tedvin eden âlimlerden birisidir. Gerçi, onun kitabı, "*el-Muvatta*" gördüğüm kadarıyla - Kur'ân Tefsiri hakkında pek fazla bir şey ihtivâ etmemektedir; fakat, her hâlükârda, hadis mecmuaları muhtelif miktarlarda tefsir haberini içlerine almışlardır. Nitekim bu konuda, Sahîh-i Buhârî'de de iki bölüm görmekteyiz. Bunlar, *Kur'ân Tefsîri Bölümü* ile, *Kur'ân'ın Fazîletleri Bölümü*'dür ki, ikisi birden, kitapta belli bir yer tutmakta ve belki de kitabın sekizde birini teşkil etmektedirler.

İslâm Ansiklopedisinde "*Tefsir*" maddesini yazmış olan Prof. **Carra de Vaux**'un "*Tefsir, Hadis'in özel ve önemli bir bölümü*

5) **el-Mebâdiu'n-Nasriyye**, s. 26

olup, okullarda ve üniversitelerde okutulur." sözü, Tefsir'in Hadis'le olan bu ilişkisi ile anlaşılabilir...

Ancak, daha sonra Tefsir İlmi bağımsız bir ilim hâline gelmiş ve şer'î ilimler arasındaki yerini almıştır. Bu durum, eskilerin, bu ilimleri sıralamak hususunda, gözönünde bulundurdukları ölçüyü açıklayan, biraz önce verdiğimiz bilgilerde de görülmektedir.

Orada, Tefsir İlmi artık, Hadis İlmi'nin özel bir bölümü olarak kabul edilmemektedir. Hattâ, Tefsir'in daha sonraki durumunu düşünürsek, onun sâdece rivâyetle iktifâ etmediği, âlimlerin gayret ve ilgileri ile, nakle dayanmayan tefsirle ilgili görüşlerin gitgide genişlediği ve ağırlık kazandığı görülmektedir. Bu durumu nazarı itibâra aldığımızda, Tefsîri, Hadîsin bir kolu olarak kabul etmenin yukarıda işâret ettiğimiz doğuşundaki tesirinden ve râvi ve muhaddis- lerle olan ilişkisinden başka bir dayanağı olmadığı anlaşılmaktadır !

Tefsir rivâyetinde sahâbe (r.a.)'den bir gurup meşhur olmuştur. Bu rivâyetlerden **İbn Abbâs**'a nisbet edilen bir tefsir toplanmış ve bu eser, "*Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbâs*" adıyla basılmıştır. Eserin müellifi. el-Kâmûsû'l-Muhit'in yazarı **Fîrûzâbâdî**'dir. Bu eseri şüpheli görmek hususunda, İmâm Şâfi'ye atfen rivâyet edilen şu söz bize kâfidir: *Tefsirde, İbn Abbâs'tan ancak yüz kadar hadis sâbit olmuştur.*" [6] Halbuki ona nisbet edilen bu "*et-Tenvîr* ", normal büyüklükte 400 sayfa kadar tutan bir eserdir.

---

6) İbnu'l-'İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, c.I **Hulâsatu Tehzîbi'l-Ke_ mâl fî Esmâi'r-Ricâl**, el-Hayriyye baskısı, 1323, s. 150 **el-İtkân**, II, 224.

Tefsir rivâyetinde, tâbiîlerden de pek çok kimsenin adı geçmekle birlikte, eski hadis tenkitçilerinin onlar hakkındaki kanâatleri pek müsbet değildir.

Meselâ, **Dahhâk b. Muzâhım el-Hilâlî**'yi (ö.h.102 veya 105) bir gurup tenkitçi sağlam olarak kabul etmişse de, diğerleri de onun hakkında: "*O, İbn Abbâs'tan rivâyet etmiştir. Halbuki o, onunla görüşmemiştir. Binâenaleyh, ondan yapmış olduğu rivâyetler maktû'dur.*" demişler; bazıları da: "*Onun bütün rivâyetlerinde şüphe vardır. O, sadece Tefsir'de meşhur olmuştur.*" [7] demişlerdir... Son olarak geçen bu "*O, sadece Tefsir'de meşhur olmuştur.*" cümlesi, onların Tefsir rivâyetlerine vermiş oldukları değerin derecesini açık bir şekilde göstermektedir.

Yine, İbn Abbâs'tan rivâyetlerde bulunan **Atıyye b. Sa'd el-Avfî** (ö.h. 111)' yi de zayıf bir râvî olarak kabul etmişlerdir.

İsmâil b. Abdurrahmân es-Süddî el-Kebîr, her ne kadar onu sağlam olarak kabul edenler varsa da, onun hakkında: "*zayıf, yalancı, küfürbaz*" demişlerdir.[8] Onun toplamış olduğu tefsîri Esbât b. Nasr rivâyet etmiştir. Bu Esbât'ın sağlamlığı hakkında ise, tenkitçiler arasında bir ittifak yoktur. en-Nesâî de onun sağlam bir kimse olmadığını söyler... [9]

Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî, (ö.h. 146) İbn Abbas'tan yapılan rivâyetlerdeki yollardan birisidir. Tefsir sâhasında şöhret kazanmış bir kişidir. Kendisinden başka hiç kimsenin onunkinden daha uzun, daha doyurucu bir tefsîri yoktur.

---

7) **el-İtkân**, aynı yer; **et-Tehzîb**, s. 136; **eş-Şezerât**, c.I.
8) **et-Tehzîb**, dipnotu ile birlikte, s. 30
9) **el-İtkân**, aynı yer ; **et-Tehzîb**, s. 22 .

Fakat buna rağmen, onun hakkında: "*Tefsir'de ona itibar edilir.*" diyenler bulunduğu gibi; "*Âlimler onun hadislerinin terkedilmesi hakkında ittifak etmişlerdir. Güvenilir bir kimse değildir. Hadîsi yazılmaz, Hadisçilerden bir gurup onu hadis uydurmakla ithâm etmiştir*" [10] diyenler de vardır...

Muhammed b. Mervân es-Süddî es-Sağîr, yukarıda adı geçen İbn Kelbî'den rivâyetlerde bulunur. Onun hakkında da *Hadis uydurur. Hadisleri makbul olmayıp terkedilmiştir. es-Süddî es-Sağîr'in* " el-Kelbî - Ebû Sâlih - İbn Abbas " *yoluyla naklettiği rivâyetlerde kullanmış olduğu bu rivâyet zinciri, uydurma bir zincirdir.* "[11] denmiştir.

Ve sonra, **Mukâtil b. Süleymân el-Ezdî el-Horasânî,** (ö.h. 150) o, hakkında "*Tefsir sahasında diğer müfessirler onun yanında çocuk gibi kalır.*" denilmiş olan bir müfessirdir. Onun hakkındaki bu söz bizzat İmâm Şâfiî'ye nisbet edilir.

Bununla beraber onun hakkında şöyle diyenleri de görmekteyiz: "*O, Mücâhid'den rivâyetlerde bulunur; halbuki o, ondan hiçbir şey duymamıştır. ed-Dahhâk'tan rivâyet eder; halbuki o, ondan da hiçbir şey işitmemiştir. Zîrâ, ed-Dahhâk, Mukâtil daha doğmadan dört sene önce vefât etmiştir.*" Bazıları da onu yalancılıkla ithâm ederler. Tefsîrini beğenen bazı kimseler de onu zayıf olarak kabul ederler ve derler ki: "*Tefsîri ne güzel, keşke güvenilir bir râvî olsaydı.*" yine bazıları da onun yahûdîlerden Kitab'ın ilmi ile ilgili bilgiler aldığını naklederler.[12]

---

10) **et-Tehzîb**, s. 306 ; **el-İtkân**, aynı yer
11) **el-İtkân**, aynı yer ; **et-Tehzîb**, dipnotuyla birlikte, s. 331 .
12) **el-İtkân**, aynı yer

Son olarak, **Ebû Hâlid Abdülmelik b. Abdulazîz b. Cureyc**, Hadîs'i ilk tedvin edenlerden birisidir. Kendisinden Tefsir sâhasında büyük cüzler dolusu rivâyetler nakledilmiştir. Bununla birlikte, tenkitçiler, İbn Cureyc'in Tefsir sahasında toplamış olduğu rivâyetlerde hadislerin sıhhati üzerinde durmayıp, her âyet hakkında sağlam, zayıf ne bulduysa hepsini rivâyet ettiğini görmüşlerdir.

İşte bu şekilde, naklî tefsir râvîleri hakkında, az olmayan sayıda tafsîlâtlı tenkitlere rasladığımız gibi; bu rivâyetler hakkında, toptan yapılan tenkitler de görmekteyiz.

Meselâ, bu hususta **İmâm Ahmed b. Hanbel**'in meşhur bir sözü vardır: "*Üç şeyin aslı yoktur: Tefsir, Melâhım ve Meğâzî.*" Demek istiyordu ki, onların istinatları yoktur, çünkü, onların çoğu mürsel haberdir...[13]

İbn Teymiyye de, hadis uydurmacılığından söz edip, onların yalan oluşuna dâir kesin delillerini ortaya koyduktan sonra şöyle demektedir: "*Tefsir sâhasında da bu uydurma hadislerden büyük bir miktar mevcuttur.* Yine o, başka bir yerde de şöyle der: "*Uydurma hadisler Tefsir kitaplarında çoktur.*" [14]

Görüldüğü gibi, Tefsir rivâyetleri sağlam ve güvenilir temeller üzerinde durmamaktadır. Yukarıda örneklerini okuduğunuz eski hadis tenkitçilerinin daha ilk asırlardan beri yaptıkları tenkitler bunu açık bir şekilde göstermektedir...

Yeni tenkitçiler de, bu ana kaynaklarda gelmiş olan hadislerin değeri hakkında yaptıkları araştırmalarda henüz bu rivâyetleri

---

13) İbn Teymiyye, **Mukaddimetün fî Usûli't-Tefsîr**, s. 4.

14) Aynı eser, s. 19

kuvvetlendirilecek bir görüşe pek ulaşamamışlardır. Nitekim, Carra de Vaux da aynı kanâati ifâde etmiştir. Anlaşılan, bu konuda bu yeni tenkitçiler de bir şey getirmemişlerdir !! Zira ithamlar çok eskidir !!.

Bu durumun bir sonucu olarak, bu tür zayıf rivâyetler, İslâm toplumuna çeşitli kaynaklardan girerek ağızlarda dolaşan bütün dînî kıssalardan etkilenmiştir. Yahûdîler, çok eski olan tarihlerinde, önce, Mısır'daki mâzîleri ile ilgili her türlü hâtıraları ile birlikte oradan göç ederek doğuya yönelmişler; sonra, hepsi birden daha da doğuya Bâbil'e sürülmüşler; daha sonra da, tekrar vatanlarına dönmüşlerdir. Böylece, yanlarında taşıdıkları her türlü hatıralarını en doğuya gittikleri Bâbil, ve en batıda bulundukları Mısır arasında dolaştırıp durmuşlardır.

İşte bütün bunların bir karışımı ve bunun yanında bu yarımadaya giren diğer din sâliklerinin bırakmış oldukları her türlü haber ve dînî kıssalar içinde müslüman bir arap toplumu ortaya çıkmıştır. Bu müslüman toplum (üzerinde yaşadıkları) yarımadalarının doğusunda ve batısında fetihler yaparak etrafa yayılmadan önce bütün bu haber ve kıssalar Kur'ân okuyucusunun ve onu anlamaya çalışan kimselerin kulaklarına gidip gelmiştir. Daha sonra, fetihlerle içlerine girip beraberce yaşadıkları o beldelerin halkı ile iyice karıştıkları zaman, kulakları değişik şeylerle bir kere daha dolmuştur.

İçlerine girip beraberce yaşadıkları bu toplumlardan, halkının çokluğu ve durumlarının belirginliği sebebiyle Yahûdîler dikkati çekmiş ve bu sebeble, naklî tefsir rivâyetlerine giren bu fazlalıkların hepsine birden : **el-İsrâiliyyât** adı verilmiştir.

İbn Haldûn, *Mukaddime*'sinde, bu tür rivâyetlerin bol olarak kullanılmasının sebebi üzerinde durarak, müslümanları, rivâyet tefsirlerine bol miktarda aldıkları bu zayıf sağlam, makbul, merdûd haberleri almaya ve nakletmeye sevk eden sosyal ve dînî bir takım yorumlar getirmeye çalışmaktadır.

İbn Haldûn, yapmış olduğu bu yorumlar çerçevesinde sosyal sebebler olarak şunları sayar Araplar arasında bedevîliğin ve okuma yazma bilmezliğin yaygın oluşu ; kendilerinin kâinatın kuruluş sebebi, yaratılışın başlangıcı ve varoluşun sırları gibi insanlığın ilgisini çeken konuları bilmeye olan düşkünlükleri... Onlar bu gibi konulardaki sorularını sadece Ehl-i Kitâba yöneltiyorlardı.

İbn Haldûn daha sonra da, kendisine göre, bu gibi rivâyetleri kolaylıkla ve sıhhatini araştırmadan bol miktarda kullanmalarını onlara hoş gösteren bazı sebepleri zikretmekte ve şöyle demektedir: "*Bu gibi nakiller, ahkâmla ilgili olmadığından, müfessirler, kendisiyle amel edilmesi gereken konularda olduğu gibi, rivâyetlerin sıhhatlerini araştırmamışlar ve müsâmahakâr davranmışlardır. Böylece kitaplarını, arapların arasında, onlar gibi bedevî olarak yaşayan Tevrat ehlinin avam tabakasından aldıkları nakillerle doldurmuşlardır. Bu sebeple müfessirler, bu gibi konularda ancak bu Ehl-i Kitâb'ın avam tabakası kadar bir bilgiye sâhiptirler. Bu nakillerin ihtiyatlı davranılan şer'î ahkâmla bir ilgileri yoktur.*" [15]

Tefsir'de İsrâîliyyât haberlerinin bol olarak kullanılmasına yol açan sebeplerin hepsi bunlar olsun, veya, bir ilmin etrâfındaki bilgilerin tesiri altında kalmasının kaçınılmaz oluşu sebebiyle bunların da ötesinde, rivâyet ve akîde sâhasında bir takım başka

---

15) İbn Haldûn, **Mukaddime**, s. 383 - 384. (Kısaltılarak alınmıştır.)

sebepler olsun, bu gibi rivâyetler, her hâlükârda, Tefsir nakilleri arasına yaygın bir şekilde girmiştir. Araştırmaların gösterdiğine göre bu İsrâîliyyât haberleri, muhtelif dinlerden arta kalan ve daha sonra arapların kültürüne yerleşen çok çeşitli bir karışımı içine almaktadır.

Eskilerin İsrâîliyyât hakkındaki bu uyarıları bilindikten sonra, bugün bize düşen şey, her halde, bu rivâyetlerin nasıl terkedilebileceği veya tesirlerinden nasıl korunulabileceğini açıklamak olmalıdır. Müfessirler arasında bu tür haberlerin etkisinden uzak kalanlar pek az veya nâdir olmakla birlikte, onlardan pek çoğu, bu konuya değinmiş ve mevzu hakkındaki fikrini dile getirmiştir.

Bu gün Ezher'in ileri gelen ilim adamları, Tefsir kitaplarının bu İsrâîliyyât'tan tamâmen arındırılmasına dâvet etmektedirler. Bu pek önemli bir şey değildir. Kanâatimce, bu tamamen arındırılmadan daha iyisi, Tefsir kitaplarında birikmiş olan bu rivâyetlerin, Hadis tenkitçilerinin rivâyetlerin tenkidinde kullandıkları, metin ve senet tenkidi kâidelerinin ışığı altında sıkı bir eleştiriden geçirilmesidir. Böylece, Tefsir kitaplarında kalmaya hakkı olmayan pek çok rivâyet temizlenmiş olacak ve Kur'ân-ı Kerîm'deki bir âyeti anlamak için tefsir kitaplarına bakan kimseler, bu tür rivâyetlerle karşılaşıp hiçbir esası olmayan bu haberlerle meşgul olmaktan kurtulmuş olacaklardır.

İsrâîliyyât diye isimlendirilen bu rivâyetler karşısında, dinlerin târihinin ve dinler arasındaki ilişkilerin tesbit edilmesinde, bu sâhanın ilim adamlarına düşen başka bir görev daha vardır. Bu görev, herkesten önce, onların yerine getirmesi gereken bir görevdir. Yapılacak iş, önce bu kıssaları toplamak, sonra, onları asıllarına ircâ

edip araştırarak ana kaynaklarını ortaya koymak ve böylece, dinler arasındaki karşılıklı etkileşim yollarını ve ilişki yerlerini göstermek olacaktır.

Burada tekrar, daha önce üzerinde durduğumuz konuya dönelim: Doğuşu itibâriyle Tefsir nevilerinin ilki olan Naklî Tefsir üzerinde duruyorduk. Bu rivâyetler, önceleri sözlü olarak nesilden nesile aktarılmış, sonra tedrîcî olarak tedvînine başlanılmış; daha sonra bu da bu sâhada müstakil eserler meydana getirilmiştir.

Bu durum hayâtın gerekleri değişinceye kadar devam etti. Nitekim zamanla, aklî yönü, naklî yönüne ağır basan tefsirler ortaya çıktı. Müfessirler, eserlerinde, az da olsa, naklî rivâyetlere yer verip, zaman zaman onlara da müracaat etmekle birlikte, tefsîrin aklî yönüyle daha çok ilgilenmeye başladılar. Hatta öyle bir zaman geldi ki, artık müstakil rivâyet tefsirleri yazılmaz oldu

Burada, rivâyet tefsirlerinden sâdece üçüne işâret etmekle iktifâ edelim. Bunlardan birincisi, doğuda; ikincisi, batıda; üçüncüsü, Mısır'da yazılmıştır.

Doğuda yazılmış olanına gelince, bu, aynı zamanda, muhaddis, târihçi ve bir İslâm hukukçusu olan **İbni Cerîr et-Taberî**'nin otuz ciltlik, matbu, "*Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*" adlı eseridir.

Carra de Vaux, İslâm Ansiklopedisi'nin Tefsir maddesinde onun hakkında şöyle demektedir: "*Onun (İbn Cerîr'in) büyük tefsîri, senedi sağlam pek çok hadîsi ihtivâ etmektedir.*"

Öyle zannediyorum ki, bu hüküm, büyük bir ihtimalle, özel bir araştırmaya dayanmamaktadır. Zirâ, İbn Cerîr de (rahımehu'llah)

maalesef, yukarda görüşlerini verdiğimiz tenkitçilerin eleştirisine uğrayan râvilerden rivâyette bulunmaktan kurtulamamıştır...

Meselâ, bunlardan tenkide mûcip olanlardan birisi, onun es-Süddî tarîkıyla pek çok rivâyetlerde bulunmasıdır. Bu tarîk ise, İbn Ebî Hatem'in, Taberî Tefsîrindeki rivâyetlerin dâima en sağlamlarını çıkartmak istediğinde, bu yolla gelen hiçbir rivâyeti almadığı bir tarîktir.[16]

Bu sebeple, yukarıda bahsettiğimiz gibi diğer tefsirler bu kabil rivâyetlerden ayıklanmaya nasıl muhtaçsa İbni Cerîr'in tefsîri de esaslı bir tenkit süzgecinden geçirilmeye muhtaçtır.

İbn Cerîr'in edebî ve ilmî şahsiyeti, eserini, ikinci nevi tefsirde, yâni, Dirâyet Tefsîrinde de, ehemmiyeti hiç küçümsenmeyecek, önemli bir kaynak hâline getirmiştir. Zira, kitabında pek çok rivâyeti toplamakla birlikte, çeşitli mânâlar arasında yapmış olduğu tercihler, değerli edebî, lügavî ve ilmî yorumlara dayanmaktadır.

Batıda telif edilmiş olan tefsîre gelince, bu, **Ebû Muhammed, Abdulhak b. Ebî Bekr Ğâlib b. Atıyye el-Ğırnâtî, el-Endelûsî'nin** (ö.h. 541) "*el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*" ismi ile tanınan eseridir.

İbn Haldûn, Mukaddimesinde, müfessir hakkında şöyle demektedir: "*O, eserinde bütün tefsir kitaplarını -yâni naklî tefsirleri- özetlemiştir. Onlarda bulunan tefsir haberlerinin sıhhate en yakın olanlarını araştırmış ve bunları bu eserinde toplamıştır. Tefsir, Mağrip ve Endelüs'lülerce meşhur olup güzel bir üslûba sâhiptir.*"...

---

16) **el-İtkân**, II, 224 .

Eser yazma olup[17] Dâru'l-Kutubi'l-Mısrıyye'de ve et-Teymûriyye'de bir kaç cüzü mevcuttur.

Eseri gözden geçirip belli başlı şu vasıflarını tesbit ettim: İbârelerin çözümünde edebî şâhitlere müracaat eder. Fazla teferruâta dalmaksızın nahiv kâidelerinden faydalanmaya da önem verir. Kırâatla alâkalı hususlarla daha çok ilgilenir. Tefsir nakillerini de, aralarında seçim yaparak ve fazla isrâfa kaçmadan verir. Bundan başka, Taberî'den de nakillerde bulunur ve aldığı bu nakillerin bazen eleştirisini de yapar...

Üçüncü olarak, Mısır'da telif edilmiş olan tefsîre gelince; bu Tefsiri tanıtmadan önce, Mısır'ın naklî tefsir'de çok eski bir hissesi olduğuna burada işâret etmek, kanâatimce yerinde bir hareket olacaktır.

Nitekim, Ahmed b. Hanbel'den şöyle bir söz nakledilir: Mısır'da, **Ali b. Ebî Talha el-Hâşimî**'nin rivâyet ettiği - ki bu İbn Abbâs'tan yapılan rivâyetlerde en iyi bir yoldur - bir Tefsir sahîfesi bulunmaktadır. Bir kimse, sâdece onu bulup almak için Mısır'a gitse çok görülmez. Buhârî de, Sahîh'inde, İbn Abbas'tan yapmış olduğu rivâyetlerde çoğunlukla bu esere dayanır. Bundan başka İbn Hacer'den de buna benzer bir söz nakledilir.[18]

Naklî Tefsir sâhasında, Mısır'da bundan başka, **Celâlu'd-Din es-Suyûtî el-Mısrî**'nin (ö.h.911) "*ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsîri*

---

17) Eser son olarak Fas'ta 1975'te basılmıştır (mütercimin notu)

18) **el-İtkân**, II, 223. el-İtkân'da verilen bu bilgiden sonra şu yorum da yer almaktadır : " İbni Ebî Talhâ, İbni Abbâs'tan tefsir işitmemiştir. O, bunları ya Mücâhid, ya da Sa'îd b. Cübeyr'den duymuştur. Bu konuda İbni Hacer de şöyle der Aradaki kişi güvenilir bir kişidir. Binâenaleyh, bu mevzuda endîşeye mahal yoktur

bi'l-Mes'ûr" adlı bir eseri olup, matbûdur.

Bu üç kitabı, naklî tefsir olmaları sebebiyle, Tefsir'in doğuşundan söz ederken zikretmiş oldum. Zira, bilindiği gibi, naklî tefsir, tefsir nevîlerinin ilk olarak ortaya çıkanıdır. Bu kitapların kıymetleri ve bu durumları itibâriyle birbirinden farklı olduğunu ve aralarında üçüncü asırdan, onuncu asıra kadar - uzun zaman mesâfesi bulunduğunu takdir etmeme rağmen, bunları birer örnek olarak verdim.

Bu tefsirlerin içinde elbette, etrâfındaki çeşitli âmil ve etkilerin tesiri altında kalmış rivâyet tefsîri örnekleri de vardır. Nitekim bu durum tefsir târihi ve şimdiye kadar yazılan tefsirlerle ilgilenenler tarafından açık bir şekilde görülebilir.

C — TEFSİR'İN TÂRİHÎ SEYRİ

Bu konuya başlamadan önce, Okuyucunun burada benim, Tefsir için bir târih yazmaya veya bu târihin bir taslağını tesbit etmeye girişmediğimi bilmesini istiyorum. Benim burada yapmak istediğim şey sadece, Tefsir Târihi'ndeki dönüm noktalarına toplu ve genel bir takım işâretlerde bulunmak olacaktır.

Tâbiatıyla, Tefsir için, gerçek mânâda târih diye isimlendirilmesi mümkün olan bir tarih yazma fikrine cür'et etmememizin sebebi, bunun ancak, o uzun asırların geride bıraktığı bütün Tefsir kitaplarının üzerinde ciddî bir şekilde durulduktan sonra gerçekleştirilebilecek bir şey olmasındandır. Bu eserler de sayı itibâriyle çok fazla, hacim itibariyle pek geniştir. Her birisinin ayrı bir hedefi ve yönü vardır.

Onların vasıfları, genişlikleri ve müelliflerinin üstünlükleri hakkında okunanlar insanı dehşette bırakır.

Meselâ, h.II.asırda yaşamış olan Mutezile İmamı, **Amr**

b.Ubeyd'in, el-Hasan el-Basrî (rahımehullâh) dan [19] alarak yazmış olduğu Kur'ân Tefsîri... Bu iki âlimin üstünlüğü ve değeri hakkında ayrıca söz etmeye lüzum görmüyorum.

Kelâm âlimi, **Ebu'l-Hasan el-Eş'arî**'nin de: "*Kitâbu'l-Muhtezen*" adlı bir eseri vardır. el-Eş'arî, bu eserinde, bid'atçıların kendi bâtıl görüşleriyle ilgi kurdukları hiçbir âyeti, bu ilişkiyi bozmadan ve onun aslında, ehli sünnetin bir delili olduğunu isbat etmeden geçmemiş ve onlardan bazılarının, âyetin ancak bir yönünü görebildiklerini ortaya koymuştur. O, bu eserinde ancak, Kehf Sûresi'ne kadar varabilmiş ve eser buraya kadar 100 cilt tutmuştur...[20] Müellifin bu ve buna benzer, Tefsir sâhasında yazılmış ve ilmî değerlerinden övgü ile bahsedilen daha pek çok eseri bulunmaktadır.

İmâm Cuveynî ve **İmâm Kuşeyrî**'nin de birer büyük tefsirleri vardır.

Bunların yanında, dil ve edebiyatla uğraşan âlimlerin de bu sâhada eserleri vardır. Meselâ bunlardan: **Ebû Tâlib el-Mufaddal b. Seleme el-Kûfî** (h.III.asır)'nin "*Meâni'l-Kur'ân*" adlı bir kitabı vardır.

Yine bunlardan, **İbnu'l-Enbârî** (h.IV.asır) Kur'ân tefsirlerinden 120 tefsîr, senetleriyle birlikte onun ezberinde bulunuyordu. Kendisi, "*Muşkilu'l-Kur'ân*" adında bir eser telif etmiş, uzun seneler bu eserin yazılması ile meşgul olduğu halde tamamlıyamamış, ancak Tâhâ Sûresi'ne kadar varabilmişti.[21]

---

19) İbnu Hallikân, Bulak baskısı, I, 486 .
20) **Tebyînu Kizbi'l-Müfterî**, Şâm baskısı, s. 133
21) İbnu'l-Enbârî, **Tabakâti'l-Udebâ**, s. 332 .

Ebû Hilâl el-Askerî'nin de: "*Kitâbu'l-Mehâsin fî Tefsîri'l-Kur'ân*" adında 5 ciltlik bir eseri vardır.

Bu şekilde devam ederek, muhtelif sâhalardaki ilim adamlarının, tefsir alanında yazmış oldukları bu güzel eserlerden sâdece bir kısmını burada zikretmiş olsaydım, pek çok sayfa doldurabilirdim. Siz de benimle aynı şeyi mi düşünüyorsunuz bilmiyorum.

Bu eserlerin toplanıp araştırılması uğrunda ayaklarımız epey tozlanmadan bizim burada tefsir târihi hakkında bir şeyden bahsettiğimizi zannetmemiz ilmî bir terbiyesizlik olacaktır !!! Umarım bu fikrime siz de katılıyorsunuzdur.

Kur'ân ilimlerini sevenler, sonra bu büyük dînî fakülteler, sonra da, onlarla birlikte devlet, dînî ilimlerde ne ilerlemeye ve ne de gerilemeye vesîle olan pek çok şeyi düşünmeden önce, Kur'ân hakkında yazılmış olan bu eserlerden, Dünya'nın bütün bilebildiklerini, veya en azından birer kopyasını toplamayı arzu etseler ne iyi olur !!!

Tefsir târihindeki dönüm noktalarına baktığımızda, İslâm'ın hayatla olan sıkı ilişkisi ve müslümanların çeşitli işlerinde başvurdukları bir ana kaynak olmasından dolayı Kur'an'ın onların yaşamındaki yüksek yeri sebebiyle, günlük hayattaki gelişmelerin Tefsir kitaplarına da yansıdığını açık bir şekilde müşâhede etmekteyiz.

Nitekim, "*el-Eb*"[22] ve "*el-Hubz*"[23] kelimelerinin tefsîrinde

22) Bkz. Hz.Ömer'in (r.a.) "*el-Eb*" kelimesinin tefsîri ele ilgili kıssası.

23) Bkz. "*el-Hubz*" kelimesinin tefsîri hakkında Ebû 'Ubeyde ve el-Esme'î arasında geçen kıssa

bile Kur'ân hakkında söz söylemenin yaygın olarak hoş karşılanmadığı devirlerden sonra, her ilim sâhibinin Kur'an'ın tefsîrine girişmesinin câiz olup olmadığının tartışıldığı devirlere gelindi.

Bir grup, geniş bir lügat ve edebiyat bilgisine sahip olanlar için bunun caiz olduğunu savunurken; öteki grup şöyle diyordu : "Âlim ve edebiyatçı da olsa hiç kimsenin Kur'ân'dan bir şeyi tefsir etmesi câiz değildir. Bu konuda ona düşen şey sadece, Resûlullah (s.a.v.) ve nüzûle şâhit olan ashab'dan (r.a.)... gelen rivâyetlerle yetinmektir."

Gerçekte ise, her iki gurup da görüşlerinde aşırıydılar. Çünkü sâdece rivâyetlerle yetinenler, ihtiyaç duyacakları pek çok bilgiyi terketmiş oluyorlar; herkesin Kur'ân'ı tefsîre girişmesini câiz görenler de, mânânın bozulmasına sebeb oluyorlardı.[24]

Yapılan bu tesbit üzerine, her iki gurup birden, Kur'ân'ın ihtivâ ettiği hususların ve onu tefsir edecek olanların ihtiyaç duyacakları ilimlerin belirlenmesine giriştiler. Müfessirde bulunması gereken şartları ortaya koydular, bu hususta, lügavî, aklî ve mevhibî ilimleri saydılar.

Artık, bu ilimleri kendilerinde toplayabilenler, Kur'ân'ı sırf kendi görüşü ile tefsir eden bir müfessir olmaktan çıkmış olacaklardı. Zira, Kur'ân'ı mücerret şahsî görüşü ile tefsir eden kimse, bu sâhada faydalanılan âlet ilimlerini kendisinde toplamamış olan kimse

---

24) er-Râğıb el-Isfahânî, **Mukaddimetü't-Tefsîr**, s. 422 423. (İbârede bâzı bozukluklar vardır. Bu sebeple kelimelerden bazılarının değiştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple ondan yapmış olduğum bu iktibâsı, mümkün olduğunca bu durumun tesirinden uzak kalarak yapmaya çalıştım. Müellifin notu.)

demekti. Bu sebeple o, Kur'ân'ı yalnız kendi tahmini ve zannı ile tefsir etmiş oluyordu.[25] Mücerret rey'le yapılan tefsir de aslında buydu.

İşte bu şekilde, Tefsîrin târihî seyrine bakan bir kimse, birbirine zıt bu iki gurupla, bunlardan birine olan yakınlıkları birbirinden farklı bir veya bir kaç orta görüşe sâhip guruplar olduğunu görür.

Bu iki guruptan ilkine gelince, birinci ve onu takip eden asırlarda yaşayan pek çok kimsenin bu husustaki tutumuyla ilgili rivâyetlerden de anlaşılacağı gibi, bunlar, Kur'ân hakkında söz söylemekten çekinen kimselerdir.

Bu konuda nakledilen rivâyetler az değildir. Meselâ bunlardan birisi bile durumu göstermeye yeter: Yetkili ilim adamlarınca, tedvin edicisi mânâsında - Tefsîr'in kurucusu olarak zikredilen Mâlik b. Enes, Saîd b. el-Müseyyib'in kendisine Kur'an'dan bir âyetin tefsîri sorulduğunda: "*Biz Kur'ân hakkında bir şey söyleyemeyiz.*" dediğini rivâyet etmektedir...[26]

Mukâbil ikinci guruba gelince, bu gurup, er-Râgıb'ın yukarda geçen ibâresinden de anladığımız gibi, Kur'ân hakkında herkesin söz söyliyebileceğini câiz gören guruptur.

Gazâlî de *İhyâ*'sında, hiç kimsenin, Kur'ân hakkında rivâyetlere dayanmaksızın bir söz söyliyemiyeceğini iddia eden görüşü münâkaşa edip çeşitli delilller ileri sürdükten sonra şöyle demektedir :[27]

---

25) Aynı eser, s. 425 .
26) İbni Teymiyye, **Usûlü't-Tefsîr**, s. 31
27) Ebû Hayyân, **el-Bahru'l-Muhît**, I, 341

"Görüldüğü gibi, tefsir'de rivâyetlere dayanma şartı yanlıştır. Kendi anlayışı ve aklî kudreti nisbetinde Kur'an'dan netice ve ders çıkarmak herkese câiz'dir." Aynı şekilde, daha önceki bir yerde de şöyle demektedir: *"Kur'ân'ın mânâlarının anlaşılmasında fevkalâde bir genişlik ve tefsir rahatlığı vardır. Âyetlerin zâhirinin tefsîri ile ilgili rivâyetler, onlardan anlaşılacak olan mânâların son sınırı değildir..."*

İşte, tâbir câizse - birbirine zıt iki gurup bunlardır. Böyle olmakla birlikte, bunlar arasında zamanla tedrîcî bir şekilde karşılıklı muhtelif görüş alışverişlerinin vuku bulduğu da görülmektedir.

Nitekim, Kur'ân hakkında söz söylemenin câiz görülmediği bir devirden sonra, bu husustaki rivâyetlerden istifâde ve fakat bundan ileri gitmeme devrine geçilmiş; ilk zamanlarda bu rivâyetler az olduğu halde, zamanla bunlar da çoğalmış ve genişlemiştir. Hattâ, zamanla daha ileri gidilerek, sağlam olmayan rivâyetler bile bunlara ilâve edilmiştir.

Daha sonra da, bu rivâyetlerin yanına, şahsî anlayış denemeleri de girmiş; önceleri, bunlardan dil ve kelimelerin mânâya delâletleriyle ilgili olanlarına makbul gözüyle bakılmıştır.

Bilâhare, bu şahsi tefsir deneme ve tecrübeleri gün geçtikçe daha da çoğalmaya ve çeşitli bilgilerin tesiri altında kalmaya başlamıştır.

Hattâ öyle ki, tefsir ilminde ihtiyaç duyulmayan pek çok ve uzun bilgileri toplayan tefsir kitapları ortaya çıkmıştır. Meselâ er-Râzî tefsîrinde böyle yapmıştır. Hatta, aşırı giden bazı âlimler onun tefsiri hakkında şöyle demişlerdir :

"Onda tefsirden başka her şey vardır." [28]

Hicrî V. asrın başlarında yaşamış olan er-Râğıb el-İsfahânî, herkesin Kur'ân hakkında söz söylemesinin bir takım karışıklıklara sebep olacağını ileri sürerken, aynı şekilde, hicrî VIII. asırda yaşamış olan Ebû Hayyân da şöyle demektedir:

"er-Râzî ve diğerlerinin tefsirde zikretmiş oldukları bilgiler nahiv âlimlerinin işine benzemekte, söz gelişi, o, kendince elifi munkalibe'den bahsederken bir de bakmışsınız cennet ve cehennem hakkında söz etmeye başlamaktadır."

Daha sonra o, sözü şöyle bağlar *"İlimde metodu bu olan bir kimse, elbette karıştırma ve hata yapmakta en son derceye varmış demektir."*[29]

Netice olarak, şunu kesinlikle ifâde edebiliriz ki, müfessirlerde görülen bu konu dışına çıkma alışkanlığı birbirinden farklı derecelerde olmakla birlikte hepsinde de görülmüştür. Bundan tamamen kurtulabilen çok az müfessir vardır.

Tefsirle ilgili tedvin ve telif hareketlerindeki tedrîcî gelişmelere bu hızlı bakışımız sırasında, önceleri, Mısır'da veya başka bir yerde sâdece bir sahîfe'ye - bundan daha önce bahsetmiştik - rastlarken; sonra, onun sahâbeden telakkî edilmiş bir veya bir kaç cüz hâline geldiğini; daha sonra da, daha da çoğalarak sahâbe ve tâbiînden gelen bütün rivâyetleri toplayan eserlere dönüştüğünü; ve en sonunda da, artık yavaş yavaş naklî tefsirle, aklî tefsir anlayışının birbirine karışmaya başladığını görmekteyiz.

28) I, 261, Halebî baskısı
29) Ebû Hayyân, aynı yer.

Bu durum, İbn Cerîr et-Taberî'nin tefsîrinde ve yukarda zikrettiğimiz diğer naklî tefsirlerde açık bir şekilde müşâhede edilir. Daha sonraları, bu aklî çabanın, tefsir kitaplarında ağır bastığını, hattâ onlarda en çok dikkati çeken yönün bu olduğunu görürüz.

Bununla birlikte, yine de tefsir kitapları sebeb-i nüzûl gibi naklî rivâyetlerle ilgili haberlerden hiç yoksun kalmamıştır.

Bu sebeple, meselâ, **ez-Zemahşerî**'nin "*el-Keşşâf*" adlı eserinde, Kur'ân'ın tefsîri sâhasında, muayyen bir mezhebi kuvvetlendirmek maksadıyla, bu aklî metoda başvurulmakla birlikte, eserinin bu nevî menkul rivâyetlerden de hiç ârî kalmadığı görülür.

Hattâ o, zayıf haberleri bile kullanır. Meselâ, her sûrenin sonunda, o sûrenin fazîleti ile ilgili olarak koymuş olduğu haberler ilim ehli tarafından ittifakla uydurma olarak kabul edilir.[30]

İşte bu şekilde, bundan sonra, her iki metod birbirine karışmış ve tefsir kitapları çeşitli yönlere meyletmişlerdir.

---

30) İbni Teymiyye, **Usûlü't-Tefsîr**, s. 19 .

D — TEFSİR EKOLLERİ

Şimdiye kadar, tefsirde rivâyet metoduna mukâbil olarak ortaya çıkan tefsirdeki ikinci metodun, yâni, aklî dirâyet tefsîrinin nasıl zuhur ettiğini ve bu iki metodun zamanla nasıl birleşip birbirine karıştığını görmüş olduk.

Bu konuda, **İbn Haldun** da, *Mukaddime*'sinde şöyle demektedir :

"*Bunlardan ikinci metodun, birinci metoda başvurulmadan tek başına kullanıldığına az rastlanır. Zirâ, bizzat maksud olan birincisidir. Bu ikincisi ise, dil ve dille ilgili ilimler, tedvin edilip bir ilim hâline geldikten sonra ortaya çıkmıştır... Evet, buna rağmen bazen ikinci metod bir takım tefsirlerde daha çok kullanılmıştır*" [31]

---

31) **Mukaddime**, s. 384 .

İbn Haldun'un bu ifadelerine biz de şöyle karşılık veririz Bu ikinci metod, Kur'ân'la onu tefsîre girişenlerin kültürleri arasında kuvvetli ve derin etkiler uyandıracak bir bağ kurmuştur. Hatta bu bağ, yukarda, Ebû Hayyân'ın ifâde ettiği karışıklığa kadar varmıştır. Ve bu durum, nakil yönünün zayıf kaldığı bir çok tefsir çeşidinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

İşte, bu ortaya çıkan bu her tefsir çeşidi ayrı bir tefsir ekolüne âittir. Bunların tam bir tesbiti ve guruplara ayrılması belki de kolay olmayabilir. Zira bunlar, pek çok, ve birbirinden farklı yaklaşımların etkisi ile ortaya çıkmışlardır.

Belli birer ilim dalı haline geldikten sonra, önce dil ile ilgili ilimler, tefsîri yönlendirmeye başlamış; arkasından, ortaya çıkan diğer aklî ve naklî ilimler tefsîri muhtelif yönlere çekmeye girişmişlerdir.

Aynı şekilde, günlük hayattaki siyâsî ve diğer bütün maksatlar ve saplantılar da bu yönlendirmeye iştirak etmişlerdir. İşte, bütün bunlar ve başka unsurlar neticede, arkalarında bir çok tefsir ekolü ve eseri bırakmış; ve tabiî bütün bunların hayâtın akışına ve İslâm kültürüne kuvvetli ve canlı etkileri olmuştur...

Gerçi, her ne kadar, Goldzher, "*Tefsir Akımları*" adlı eserinde, *Rivâyet Tefsîri, İtikâdî Tefsir, Tasavvufî Tefsir, Şîa Tefsîri, Modern İslâmî Reform Tefsîri*'nden bahsetmiş ve böylece, tefsir çeşitleri ve akımlarından pek çoğunu kapsayan ana ekollere işâret etmişse de bunlardan başka *Lügavî Tefsir, Nahvî Tefsir, Edebî Tefsir, Fıkhî Tefsir, Târîhî Tefsir* vb. gibi daha pek çok tefsir akımı olup belki de bunların zikri geçen o ana ekoller altına konulması kolay olmayabilir.

Bundan başka - benim görebildiğim kadarıyla - bu akımların, Kur'ân'ın anlaşılması husûsundaki tesirlerini, veya, bu ilimlerin Kur'ân'la olan ilişkilerinin kendi hayatlarındaki etkilerini açıklamak maksadıyla, bütün bu akımlardan burada tek tek söz etmemiz doğru değildir.

Böyle bir şeyi ancak, muhtelif tefsir çeşitlerinde yapılan araştırma ve eserlerin mümkün olduğunca çoğunu bir araya getirip, sonra da bunları sınıflandırarak, böyle genel bir değerlendirmeyi ortaya koyabilecek etraflı ve sağlam bir araştırmayı gerçekleştirdikten sonra yapabiliriz

Aynı şekilde bu süratli özette, *Tasavvufî Tefsir* ile *Şîa Tefsiri*'nden de bahsetmeyi bırakıp, bu iki ekolün Kur'ân'ın mânâları üzerine ilâve ettikleri mânâları açıklamaktan, bunların ve onlar gibi diğerlerine zıt, kendilerine has birtakım özellikleri olan ekollerin metodları hakkında bir hüküm vermekten geri durarak; ne, "*zâhir, bâtın, had, mat'la'* vb." terimlerinden ve ne de, Kur'ân'dan almış oldukları bazı gizli ve özel ilimlerden söz etmediysek, bu husustaki mazeretlerimizin en başta gelenleri, özet yapmamız ve imkânımızın darlığı ile birlikte bu gibi akımların hayatla olan ilişkilerinin ve günümüzdeki tehlikelerinin artık iyice azalmış olmasıdır.

Yine, muhtelif edebî ilimlerden ve bunların Kur'ân'la olan ilişkilerinden söz etmeyi Edebiyat Târihi ile ilgili daha geniş ve daha müsâit bir yere bıraktıysak da, bütün bunlara rağmen biz burada, müsbet aklî ilimlerin Tefsirle olan ilişkileri hakkında söz etme ihtiyâcını duyuyoruz. Zîrâ, Kur'ân'ı ilimle tefsir etme ve bu ilimleri Kur'ân'dan çıkarma fikrine eski ve yeni pek çok âlim rağbet etmiş ve bu uğurda gayret sarfetmiştir.

Bu sebeple biz, Prof. Carra de Vaux'un Tefsir maddesinin sonunda ortaya koyduğu şu fikre katılmıyoruz. O, orada mânâ olarak şunu ifade etmektedir :

Felsefe ve modern ilimlerden alınan bir çok fikri Kur'ân tefsirine ilâve etme düşüncesi, Tefsir araştırmalarını yenileştirme hususunda ortaya çıkmış yeni bir gayrettir... Biz bu görüşe katılmıyoruz, çünkü, Felsefe ve tecrübî ilimlerle Kur'ân'ı kaynaştırma işi aslında gerçekten eski bir gayrettir.

E — İLMÎ TEFSİR

İlmî Tefsir, Kur'ân metninde, ilmî ıstılahları hâkim kılan ve muhtelif ilimleri ve felsefi görüşleri, ondan çıkarmaya çalışan bir tefsirdir.

Bu vâkıa, Kur'ân metninin anlaşılmasında muhtelif İslâmî ilim sahalarında benimsenen esaslara rağmen ortaya çıkmış ve bu anlayış, Kur'ân'ın bütün ilimlerin özünü ihtivâ ettiğini iddiâ eden görüşe kadar da varmıştır. Böylece onların bu iddiâları, itikâdî, amelî, zâhirî ve bâtınî bütün din ilimlerinin yanında, bütün dünyevî ilimleri de içine almıştır.

Belki de Gazâlî, görebildiğim kadarıyla - yaşadığı asırda bu görüşü en geniş bir şekilde açıklayan kimsedir. Nitekim o, *İhyâsı*'nda bu konuya [32] değinerek şöyle der :

"*Kur'ân'da, düşünenlerin, anlaşılmasında zorlukla karşılaştıkları bütün problemlere, ve insanların ihtilâf ettikleri bütün nazariyâta ve makûlata ışık tutucu birtakım işâretler ve delâletler vardır. Ve şüphesiz ki Kur'ân bütün ilimlerin özüne işâret eder.*"

---

32)" Kur'ân'ı Okuma Âdâbı " Kitâbı, Dördüncü bab : Kur'ân'ın anlaşılması ve naklî delil kullanmaksızın rey ile tefsîri. I, 259 264 Halebî baskısı .

Ğazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*'den sonra kaleme aldığı anlaşılan[33] "*Cevâhiru'l-Kur'ân*"[34] adlı eserinde bu görüşünü daha tafsîlatlı ve detaylı bir şekilde açıklar. Nitekim o, bu eserinin beşinci faslını, mutlak olarak diğer bütün ilimlerin Kur'ân'dan nasıl çıkıp kollara ayrıldığı meselesine ayırmıştır. O, bundan önceki dördüncü fasılda da, kendisinin bizzat yapmış olduğu ayırım ve izâha göre, bütün dînî ilimlerin Kur'ân'dan nasıl kaynaklanıp kollara ayrıldığı konusunu açıklar.

Yine o, dînî ilimlerle, bunların anlaşılması için mutlaka gerekli olan dil ile ilgili ilimleri ve ayrıca Tıb, Astronomi, Coğrafya, Anatomi, Sihir ve Tılsım vs. ilimleri zikrettikten sonra, bunların da ötesinde belli başlı esasları bilinen birtakım başka ilimlerin de olduğuna işâret eder. Ğazâlî'ye göre, dünyâ, bunları bilenlerden hiç yoksun kalmaz. Ayrıca, insanoğlunun bulup ortaya çıkarmaya güç yetirebileceği ve fakat, henüz tesbit edemediği birtakım yeni ilim sâhalarının da keşfedilmesi dâimâ imkân dâhilindedir.

Bundan başka, geçmişte ortaya çıkmış ve fakat, şimdi ortadan kalkmış birtakım ilimler de vardır. Bu ilimleri, zamanımızda bilen bir kimse de Dünya'da yoktur. Bütün bunlardan farklı olarak, insanoğlunun aslâ kuvveti dâhilinde olmayan, idrak ve ihâta edemeyeceği birtakım ilimler de vardır ki bu şansa ancak, melâike-i mukarrabîn'den bazıları sahiptir.

Ğazâlî daha sonra şöyle devam eder :

Bizim burada saydığımız ve saymadığımız bütün bu ilimlerin kökleri Kur'ân'ın dışında değildir. Hepsi de Allah Teâlâ'nın marifet

33) el-Ğazâlî, **Cevâhiru'l-Kur'ân**, s. 28 - 29

34) Matbaatü Kürdistân el-'İlmiyye baskısı, Mısır, 1329.

denizlerinin birisinden alınmış bir avuç su gibidir ki, bu deniz de, ef'âl yani fiiller denizidir. Daha önce de zikrettiğimiz gibi, o sâhili olmayan bir denizdir. Yine bu deniz Cenabı Hak'ın kelimeleri için mürekkep olsa, Onun kelimeleri bitmeden bitecek olan bir denizdir. " [35]

Ğazâlî, daha sonra da, Allah'ın fiilllerinin açıklanmasına ve onların anlaşılması için ihtiyaç duyulan çeşitli ilimlere temas eder. Meselâ Onun şifâ ve hastalık verme fiili, ancak Tıb İlmi ile anlaşılabilir. Aynı şekilde, Güneş ve Ay'ın yörüngelerini belli bir ölçü içinde tesbit ve takdir etme fiili de ancak, Astronomi İlmi ile anlaşılıp bilinebilir...

Ğazâlî, ifâdelerine bu minval üzre devam ederek, sonunda, Allah'ın fiillerinin açıklanması sadedinde, Kur'ân âyetlerinin delâlet ettikleri ilimleri eğer bu şekilde açıklamaya kalkarsa sözün çok uzayacağını ve burada onlara ancak genel olarak işâret etmenin mümkün olabileceğini belirtir.[36]

İşte bu şekilde, müslümanların felsefî ve ilmî kültürlerinin etkileri Kur'ân tefsîrine aksetmiştir. Bundan başka, Tasavvufun etkileri de Tefsirde açık bir şekilde görülür. Aynı şekilde, mezheplerin ve mesnetsiz şahsî görüşlerin tesiri de yine açık bir şekilde farkedilir...

İlmî tefsir hakkındaki bu münakaşalar böylece devam edip durmuş ve sonunda, görüldüğü gibi o, Kur'ân icâzının delillendirilmesinde, veya, İslâm'ın hayâta olan uygunluğunun açıklanmasında önemli bir unsur hâline gelmiştir.

---

35) **Kehf** (18) : 109

36) **Cevâhiru'l-Kur'ân**, s. 31 - 34 .

Bu tür tefsir, önceleri, **Fahruddîn er-Râzî** nin tefsîrinde yapmaya çalıştığı gibi, tefsirlerin içinde görülürken, daha sonraları, Kur'ân'dan muhtelif ilimlerin çıkarılması ve çeşitli ilimler hakkındaki bazı muayyen âyetlerin araştırılması konularında müstakil eserler de ortaya çıkmaya başlamıştır.

Bu fikir, son asırda daha da revaç bulmuş ve bu sahada bir çok eser verilmiştir: Meselâ, h.XIII. asır âlimlerinden, **Muhammed b. Ahmed el-İskenderânî et-Tabîb**'in "*Kitâbu Keşfi'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'aniyyeti fîmâ Yeteallaku bi'l-Ecrâmi's-Semâviyyeti ve'l-Aradiyyeti ve'l-Hayevânâti ve'n-Nebâtâti ve'l-Cevâhiri'l Ma'deniyyeti*" adlı eseri ve yine aynı müellifin, "*Kitâbu Tibyâni'l-Esrâri'r-Rabbâniyyeti fi'n-Nebâti ve'l-Meâdini ve'l-Havâssi'l-Hayvâniyye*" adlı eseri bunlardandır. Birinci eser. h. 1297 ' de Kâhire'de, ikincisi ise, h. 1300'de Sûriye'de basılmıştır.

Yine bu konuda, Mısır eski Maarif Bakanı **Abdullah Fikri Paşa**'nın bazı Astronomi konuları ile, şer'î naslarda görülen bilgilerin karşılaştırılması hakkında bir risâlesi vardır. Eser, Kâhire'de h. 1315'te basılmıştır.

Bu fikre, İslâmî Islah Hareketi ileri gelenlerinden merhûm **Seyyid Abdurrahmân el-Kevâkıbî** de katılmış ve Kur'ân'dan yeni keşifler çıkarmıştır.[37] O, bu konuda şöyle demektedir :

Şüphesiz, bu hususta, Kur'an'da onüç asırdan beri gizli veya açık bir ifade vardır. Onların bir müddet gizlilik perdesi altında örtülü kalması ancak, ortaya çıktığında, Kur'an'ın, gaybı kendisinden başka hiç kimsenin bilmediği Rab'bın bir kelamı olduğuna şehâdet eden bir mucize olması içindir..."

---

37) **Tabâi'u'l-İstibdâd**, s. 26 - 28 .

Bundan başka, Mısır ediplerinden merhum **Mustafa Sadık er-Râfiî** [38] de, *İ'câzü'l-Kur'ân* adlı eserinde, aynı fikre temas ederek, konuya : " *Kur'an ve İlimler* başlığı ile bir bölüm ayırır ve yukarıda da geçtiği gibi, o da burada, Kur'ân'ın genel olarak bütün ilimleri ve onların ana esaslarını ihtiva ettiği fikrine meyleder. Bu hususta uzak ve yakın bütün görüşleri alır.

Devamla, araştırıcıların ilimlerini Kur'ân'dan alışları hakkında Suyûtî'nin *el-İtkân*'ındaki sözlerini nakledip Mevâkît İlmi'nin Kur'ân'dan çıkarılışı konusuna temas ederek şöyle der :

Kur'ân'daki cümle ve kelimelerin sayısı genel olarak değerlendirildiği takdirde, bundan, asırların bütün enteresan bilgileri, târihleri ve esrârı ortaya çıkarılabilir. Eğer bu Kur'ân'nın asıl maksadı dışında olmasaydı elbette, ondan eski ve yeni pek çok şeyi ortaya çıkarabilirdik. " [39]

Aynı şekilde o, Kur'ân'dan yeni buluşların çıkarılmasına ve yine ondaki, tabîî ilimlerin incelikleri ile ilgili bilgilere işâret edip, bu hususta bazı örnekler zikrederek sözü şuraya kadar getirir :

" *Bu gibi yeni ilimlerle mücehhez olan, araştırıcı bir ilim adamı, Kur'ân'ı iyice düşünüp, incelemesini derinleştirirse, elbette böyle bir kimse, metni anlamak için gerekli bilgilere sahip olduğu, bu sebeple Kur'ân'ı anlamak ona güç gelmediği için, genişliğine bir bilgi edinemese de, ilimlerin hakîkatlerine ışık tutan bir çok işâreti çıkarabilir ve isimlerini koymamış da olsa, bir çok bilgiye dikkat çekebilir...*" [40]

---

38) **İ'câzu'l-Kur'ân**, s. 145 - 166 .
39) A.g.e. s. 151 (dipnot) .
40) A.g.e. s.164

Bu konuda, belki de, tefsîrinde en çok malzemeyi toplayan ve uzun uzun bilgiler veren kimse, merhûm **Şeyh Tantâvî Cevherî** 'dir.

Ayrıca, bu konu ile yakından ilgili olarak, müelliflerinin Kur'ân'ın bu yönüyle özel bir ilgi ile eğildikleri ve bu vâkıayı iyice araştırdıkları bir takım ilmî eserler de ortaya çıkmıştır. Merhûm Üstâd **Muhammed Tevfîk Sıdkî**'nin kâinâtın kanunları hakkındaki konferansları ve benzeri çalışmalar buna örnek olarak gösterilebilir.

İlmî Tefsîr'in Reddi

Görüldüğü gibi, İlmî Tefsir'e olan yöneliş çok eski târihlerde ortaya çıkmış ve bu ilgi son asırda daha da gelişmiştir. Aynı şekilde bu tür tefsirin sıhhati hakkındaki muhâlefet de eski devirlerden itibâren başlamıştır. Hattâ, bu tefsirin günümüzde, ilim adamları arasındaki revâcının azaldığı da söylenebilir.

İlmî Tefsir hakkındaki eski muhâlefete gelince, bu muhâlefet, Endelüs'lü Usûlü Fıkıh Âlimi Ebû İshâk İbrahîm Mûsâ **eş-Şâtıbî**'nin (ö.h.790) "*el-Muvâfakât*" [41] adlı eserinde, Kur'an hakkında söz eder- ken ortaya koymuş olduğu muhâlefettir.

Şâtıbî, bu eserinde önce, bu mübârek şerîatın ümmi olduğunu, zira, ilk muhatâplarının bu durumda olduğunu belirtir. Devamla, o günün ihtiyaçlarını nazarı itibâra alıp, çeşitli durumları delil olarak getirir ve daha sonra müstakil bir bölüm altında söze şöyle devam eder :

---

41) Selefiyye baskısı, 1341, II, 46 ve daha sonrası .

Bazı ilim adamlarının zikrettikleri gibi, Araplar, - kendilerine göre - bazı ilimlerle ilgilenmekteydiler. Meselâ, bazı bilgili kişiler, ahlâkî hasletler ve bu ahlâkî hasletlerle nasıl bezenileceği üzerinde durmaktaydılar. İşte, şerîat gelince, bunların doğru olanını doğru olarak kabul edip üzerine ilâvelerde bulunmuş yanlış olanlarını da reddetmiştir. Ayrıca, bunlardan faydalı olanlarının faydalarını, zararlı olanların da zararlarını belirtmiştir.

Şâtıbî, bundan başka, onların ilgi duydukları bilgilerden şunları da zikreder: Astronomi, deniz bilgisi, yağmurun yağma vakitleri, bulutların oluşumu, ve onları meydâna getiren rüzgârların esişi ile ilgili bilgiler, ayrıca, Târih İlmi ve eski ümmetlerin haberleri, Tıp, Belâğat ilimleri ... Bunlar makbul ilimlerdendir.

Bâtıl ilimlerden de, şunları zikretmektedir kuşla fala bakma, kehânet, kuma çizgi çekme, taşla vurma, uğurlu ve uğursuz olan şeyler gibi bilgiler... İşte bunlar da şeriatın reddettiği bilgilerdir.

Şatıbî, daha sonra, bütün bu bilgilerden, şeriatın makbul saydığı şeyleri neden makbul saydığını, iptal ettiklerini de neden iptal ettiğini de ayrıca izâh eder. Ve sonunda şu neticeye varır Demek ki şeriat, arapların bildikleri bütün ilimlere temas edip, onların yabancı oldukları bilgilerden söz etmemektedir...

Şâtıbî, Kur'ân ilimleri hakkındaki görüşünü açıklayıcı mâhiyetteki bu prensibi böylece açıkladıktan sonra, bütün bunların daha uzun ve daha tafsîlâtlı bir îzâhına geçer ve bunun için de özel bir bahis açarak orada şöyle der *Hiç şüphesiz şerîat, ilk muhâtabı olan arapların durumuna göre inmiştir. Onlar ümmî bir toplum olduğuna göre, tabiatıyla, şerîat da ümmî olacaktır. İşte, açıkça görülen bu gerçek üzerine şu esasları tesbit edebiliriz*

Bunlardan ilki, bir çok kimsenin Kur'ân hakkındaki bu iddialarında haddi aşıp, tabiî ilimler, çeşitli âlet ilimleri, Mantık, Hurûf İlmi gibi eskiler ve yenilerce bilinen bütün ilimleri, bu ve buna benzer ilimlerde söz sâhibi olan kimselerin onlarda buldukları her şeyi Kur'ân'a izâfe etmiş olmalarıdır. Hiç şüphesiz bu, daha önce de üzerinde durduğumuz gibi, doğru bir davranış değildir

Şâtıbî daha sonra da, ilmî bir bakışla, selefin durumuna bir göz atıp, bunu kendi görünüşünün doğruluğuna delil getirerek şöyle der :

Buna ilâveten, hiç şüphesiz, selefi sâlih'ten sahâbe, tâbiûn ve daha sonra gelenler Kur'ân'ı, onun ilimlerini ve ona tevdî edilen mânâları en iyi bilen kimselerdi. Hâl böyle iken, onların hiç birisinden[42] *bu iddiayı destekliyecek bir söz sâdır olduğunu görmüyoruz.*

Onlardan bize ulaşan rivâyetler, sâdece, yukarda zikredilen, zamanlarındaki bilgiler ve âhiret haberleri, dînî ve dünyevî yükümlülükler vb. ahkâmla ilgili rivâyetlerdir. Eğer onların, bu tür tefsirle bir ilgileri ve görüşleri olsaydı, elbette meselenin aslına götürecek olan bir takım bilgiler bize ulaşırdı. Böyle bir şey olmadığına göre bu durum, bize, onların zamanında böyle bir tefsir çeşidinin olmadığını göstermektedir. Bu da, onların Kur'ân'da var zannettikleri şeylerden hiçbirisininin Kur'ân'da kastedilmemiş olduğuna bir delildir.

---

42) Şâtıbî'nin bu sözü bize, Ğazâlî'nin **el-İhyâ**'sında (I, 261) Hz.Ali'den naklettiği şu sözü hatırlatmaktadır: Kim Kur'ân'ı anlarsa, bu anlayışıyla ilimlerin tamâmını tefsir edebilir. Halbuki, insan, bu ibârenin yapısından bile neler ve neler çıkarılabilmektedir !!!

Evet, Kur'ân, Arapların bildikleri ilimlerin cinsinden pek çok ilmi ihtivâ etmektedir. Hatta bunlar arasında, onların alışık oldukları bilgilere dayanıp, akıl sâhiplerini hayrete düşüren, üstün akıl sâhiplerinin bile, onun bilgilerinin yol göstericiliği olmadan ve onun nûruyla aydınlanmadan erişemiyecekleri ilimler de vardır. Ama, bu kabilden olmayan ilimlerin onda var olduğu iddiasına ise asla katılamayız.

Şâtıbî, kendi görüşü lehindeki bu delilleri ortaya koyduktan sonra, İlmî Tefsir taraftarlarının delillerine de yer verip, onların delillerini özetleyerek şöyle der:

" Bunlar umûmiyetle iddiâlarında şunları delil getirmişlerdir:

1 Allah Teâlâ'nın şu sözü: "*Sana bu kitabı, her şeyi açıklayan ve müslümanlara yol gösterici, rahmet ve müjde olarak indirdik.*" [43] Ve yine: "*Biz Kitap'ta hiç bir şeyi eksik bırakmamışızdır.*" [44] vb. gibi âyetler...

2 - Bazı sûrelerin başlarındaki harfler ki, bunların zikri arapların alışık olmadığı bir tarzdır ve bunlar hakkında âlimlerden nakledilen kaviller.

3 Bu konuda Ali b. Ebî Tâlib (r.a.) ve başkalarından nakledilen bazı sözler.

Şâtıbî, daha sonra, bu delilleri tek tek ele alıp, onları çürütmeye başlayarak bunlardan ilk delil hakkında şöyle der:

---

43) **Nahl** (16) : 89
44) **En'âm** (6) : 38 .

Âyetlere gelince, müfessirlere göre bunlardan murat, teklif ve ibâdet halleri ile ilgili bilgilerdir. Yahut da, "*Biz Kitap'ta hiç bir şeyi eksik bırakmamışızdır.*" âyetinde geçen *Kitap* " ' tan murat, Levhi Mahfûz'dur. Müfessirler, bu kelimenin bütün naklî ve aklî ilimleri içerdiğini ifâde eden herhangi bir söz söylememişlerdir.

İkinci delilin reddi hakkında da şöyle der:

Bâzı sûrelerin başlarındaki harflere gelince, bir çok ilim adamı, bunların daha önce, araplarca bilinen bir şey olduğuna delâlet eden sözler söylemişlerdir. Meselâ, Siyer'le uğraşan ilim adamlarının zikrettiklerine göre, Arapların Yahûdîlerden öğrendikleri deve sayıları gibi. Yahut da, bu harfler müteşâbihât'tan olup tevîlini Allah Teâlâ'-dan başka hiç kimse bilemez...

Bunların, arapların alışık olmadıkları bir tarzda tefsîrine gelince, bu aslâ doğru olmaz. Nitekim, eskilerin hiç birisi de böyle bir şeyi iddia etmemiştir. Binâenaleyh, bu iddialarına dâir ellerinde hiç bir delil yoktur...

Üçüncüsünün reddi hakkında da der ki:

Bu hususta Hz. Ali ve diğerlerinden nakledilen haberlere gelince, - Şâtıbî bunlardan bir kısmını zikreder - bu haberler sâbit değildir. Binâenaleyh, Kur'ân'a izâfe edilmesi gereken bir şeyin inkâr edilmesi nasıl doğru değilse, onun gerektirmediği bir şeyi ona izâfe etmek de aynı şekilde câiz değildir. Kurân'ı anlamada yardımcı olarak, bilgisi sâdece, araplara izâfe edilen her türlü mâlûmatla iktifâ etmek gerekir. Bu kitâba konulmuş olan şer'î ahkâmın bilgisine ancak o bilgilerle ulaşılabilir.

Bu sebeple, Kur'ân'ı ona âit olmayan bir takım malzemelerle anlamaya çalışanlar, doğru bir anlayışa ulaşamıyacakları gibi, böyle davrandıkları takdirde, Allah'a ve Rasûlüne aslı olmayan bir takım sözler izâfe etmiş olurlar...

İşte, size böylece, Şâtıbî'nin önce, mevzûnun aslına özetle temas edip, ki, biz bu özete bir kaç sayfa önce işâret etmiştik sonra da *el-Muvâfakât* adlı eserinin muhtelif yerlerinde açıklayıp tamamladığı konu ile ilgili görüşlerini kapsayan bir özet vermiş olduk.

Kur'ân'ın anlaşılmasında, onu muhtelif ilimlerin kaynağı kılan fikre karşı sürülen eski görüş bu olduğuna ; ve bu görüş, asırlar sonra, bir takım yeni terimlerle tekrar ortaya atılmaya başlandığına göre, Şatıbî'nin bu açıklamalarına, onu teyid edip kuvvetlendiren şu yeni bakış açılarını da ekleyebiliriz :

1 - Lügat açısından

Kelimelerin hayâtı ve anlamlarında meydana gelen değişiklikler konusunda; bu değişikliklerin tesbiti, bir tek kelimede muhtelif mânâların ortaya çıkışının târihî bilgisi ve bu anlamların hangi devirlerde kullanıldığı gibi bilgilerden mutlaka elde etmemiz gereken asgarî bir bilgiye sâhip olabildiğimiz takdirde, kelimelerin anlamlarında meydana gelen bu garip genişlemenin, Kur'ân kelimelerinin anlaşılması konusunda Kur'ân'la bizim aramızda ne gibi engeller koyduğunu, bu kelimelere, daha önce bilinmeyen ve kullanılmamış olan bir çok mânâlar ve anlayışlar yüklendiğini, yâhut, bu kelimeler, o mânâlardan sadece birinde kullanılmış olsa bile, bunun Kur'an'ın

nüzûlünden nesiller sonra halk arasında çıkan yeni bir terim vasıtası ile olduğunu görürüz.

İlerde - günümüzde Tefsîr'in durumundan ve bugün Tefsir'in nasıl ele alınması gerektiğinden bahsederken - konunun bu yönüne kâfî derecede bir açıklık getirecek olan izahımızı göreceksiniz.

2- Edebiyat veya Belâğat açısından

Belâğat, - siz de bana katılırsanız - genel olarak şöyle tarif edilir: *Belâğat, içinde bulunan duruma uygun söz söylemektedir.*

Böyle olunca, sormak gerekiyor, acaba Kur'ân, o devirdeki muhâtaplarına, sonradan zikredilen bütün bu mânâlar murad edilerek, bu kadar geniş bir İlmî Tefsir anlayışıyla yöneltilen bir söz müydü ? !!

Halbuki Dünya, bu ilmî mânâları ancak, uzun zaman geçtikten, uzun çabalar sarfettikten ve böylece anlayışı ve ilmi yükseldikten sonra öğrenebilmişti !!! Farzedelim ki, iddiâ edilen bu ilmî mânâlar, Kur'ân'la murad edilen mânâlardı, öyle ise, o zamanlarda yaşayan ve arapçayı çok iyi bilen o insanlar, bunları anlayıp farkına varabilmişler miydi ? !

Eğer anlamış olsalardı, çeşitli müsbet ilim sahalarındaki ilmî kalkınmaları, Kur'ân'ın ortaya çıkmasıyla hemen niye başlamamış ve niye, hayatlarını, muhtelif ilimlerin nazariyelerini açıklayan ve onların inceliklerini anlatan bu âyetler üzerine kurmamışlardı !!

Gerçekte de bilfiil görüldüğü gibi, eğer o âyetlerden, bu mânâlar

anlaşılamamış ve dilin esas sâhipleri, Kur'ân'ın ibâreleri arasında bunların farkına varamamışlarsa, onlar nasıl olur da Kur'ân'dan murâd edilen mânâlar olabilirlerdi ? ! Ve nasıl o kelimeler, bu mânâları anlat- mış olurdu, ve de , içinde bulunan duruma uygunluk bu muydu ? !

3 - Dînî ve İtikâdî açıdan

Bundan başka, işin dînî ve itikâdî yönü de söz konusudur. Ve bir din kitabının asıl fonksiyonunu ortaya koyan da zâten bu yöndür.

Buna göre, diyebilir miyiz ki, Kur'ân, insanların akıllarına, kâinâtın sırları ve varlıklardaki ilmî gerçeklerle uğraşan ilim adamlarına hitap eden bir kitaptır ??

Böyle bir kitap onların hayatlarına nasıl uygun düşer ve Kur'ân gibi, kendisiyle ilâhî mesajların sona ereceği bir kitap, onların ilmî hayatları için köklü bir esas olabilir ?

Yine , mütedeyyin kimseler, bu gibi gerçeklerin bilgisini böyle bir yolla edinmek için elbette muayyen bir sınırda durmayacaklardır; bu durumda bu iş nereye kadar varacaktır ? !

Ve yine az önce de bahsettiğimiz gibi, Tıb'ın, Astronomi'nin, Geometri'nin ve Kimyâ' nın esasları Kur'ân'dan nasıl çıkarılabilir ?

Halbuki, bu esaslar, bugün bir ilim adamı tarafından tesbit edilen, fakat, kısa veya uzun süren bir zaman sonra tekrar değişen esaslardır. Nitekim, onlardan, eskilerin tesbit ettiği pek çok esas, kendilerinden sonra değişikliğe uğradığı gibi, daha sonra da, daha

büyük değişikliklere uğramıştır ! !

Açık olan gerçek şudur ki, bir din kitabı insanların hayatlarının bu yönüyle ilgilenmez ve böyle şeylerin açıklanmasını da üzerine alamaz. Onda bulunanlar, onlara bu alanda kâfî gelmez ki, onda istedikleri şeyleri arasınlar ve onu bu alanda bir kaynak ittihâz etsinler.

Bir din kitabı ile, muhtelif ilmî gerçekler arasında bağlar kurmaya çalışan ve bunu, Kur'ân'ın doğruluğuna, mucizeliğine, veya, her zaman için geçerli oluşuna vb. delâlet eden yönlerinden birisi olarak gören bir takım iyi niyetli kimselerin rağbet ettikleri bu irtibatlandırma girişimine gelince, belki de bunun zararı, faydasından daha çoktur.

Ancak, eğer bu iyi niyetli kimseler ve onların görüşlerini benimseyenler için, dînîn ilme ters düştüğü iddiâsını reddedebilmek maksadıyla, bu yöne yönelmeleri mutlaka gerekliyse, bu konuda, din kitabında, ilmî bir araştırmanın ortaya çıkardığı ve kâinâtın önemli sırları, yahut varlığının temel nizâmıyla ilgili ilmî bir hakikate ters düşen sarih bir nassın olmaması kanaatimce, onlara kâfi ve yeterlidir. Bir din kitabı için, bu kadarı bile, onun hayattaki geçerliliğini ve ilme olan uygunluğunu isbâta ve bu konudaki tenkitlerden kurtulmaya kâfidir.

Bu iyi niyetli kimselerin arzularına bu kadarıyla müsâmaha gözüyle bakarken, onlara şunu da hatırlatmadan geçemiyeceğim: Âyetlerin tefsîrinde, kâinattaki olaylar ve hakîkatlar ilmî bir şekilde ele alınırken, bu ele alış, dînin, insanların vicdanlarını yükseltmek maksadıyla, hâs, avam, âlim, orta derecede âlim, hattâ câhil, herkese yönelttiği tarzda bir ele alış olmalıdır. Dînin görevi ve Kitâbının

bütün insanlar arasında okunmasının hedefi de zâten budur. -

Ayrıca, bu ele alış, insan rûhu ve duyuları üzerindeki tesiri ve insanların ondan etkilenmesi yönünden, herkes tarafından görülen, anlaşılabilen, açık bilgiler üzerine kurulmalıdır; yoksa, tabiat kanunlarındaki inceliklerin ve sırların, cebir denklemleri veya uzun rakamlı hesaplarla anlatılması yahut da, özelliklerinin ve inceliklerinin kuru bir açıklaması şeklinde değil...

Bu ele alışlar, bizzat müşâhade edilen, ilk bakışta anlaşılan, ruhlar üzerinde müessir ve hemen etkisini gösteren bilgiler üzerine kurulduğu takdirde, bu ilmî hakikatlerin ve vasıfları belli bu vakıalar ve görüntülerinin tecrübe edilmiş özelliklerinin (bu ilmî nazeriyeler zamanla geçerliliklerini ilmen kaybettikleri takdirde) illa da ayakta tutulmaları için herhangi bir vefâ borcu da gerekmez. Çünkü, bunların ele alınmasından maksat sâdece, onlardaki azamet ve güzelliklerle şuurların uyandırılması ve onları idâre edip nizâmını devam ettiren kuvvetin büyüklüğünün gösterilmesidir. (Bu ortadan kalktığına göre bunları körü körüne savunmaya devam etmenin bir anlamı kalmamıştır.)

Yoksa, bu ilmî nazariyelere sıkı sıkıya bağlanılacak olursa, onlardan birisinin tashîhi gerektiğinde, bu zorunlu bağlanış, vicdanlarda kurulmak istenen ilmî hedeflerden bir çoğunu bozmuş olurdu. Halbuki din, başka her şeyden önce, bu hedeflerin sağlamlaştırılmasını, ve mütedeyyin kimseler tarafından bunların, düşünülerek, mânevî, duygusal ve rahat bir değerlendirme yapmalarını sağlamak suretiyle, bu hedeflerin hayâta fayda vermesini istiyordu...

Buradan da anlaşılabileceği gibi, Kur'ân'ın ifâdelerinde bâzen

ilmî nazariyelerden birisiyle ters düştüğü görülen bir ifâdeye rastlanılabilir. Bunlar arasında bir uzlaşma sağlanması mümkün olsa da, ben bu durumun Kur'ân üzerinde bir etkisi ve ona bir zararı olacağını zannetmiyorum ...

Bu sebeple, Kur'ân'ın doğruluğunu, i'câzını ve bir din kitabı olarak geçerliliğini, bu nevî bir İlmî tefsirle açıklamaya çalışan ilmî tefsîr taraftarları için, bu ölçüyü gözönünde bulundurmaları ve Kur'ân'ı ilimle irtibatlandırmada zorlamaya gitmemeleri daha hayırlıdır.

Eğer böyle bir tefsiri mutlaka yapacaklarsa, daha önce de geçtiği gibi, Kur'ân'da ilmî bir hakîkate - ikisi arasında bir uyuşma sağlanması mümkün olmaksızın ters düşen açık bir nassın olmadığını tesbit etmeleri kendileri için yeterli olmalıdır... Bu makâle, bu prensibin açıklanması hususunda söylenilenlerden daha fazlasına ne yazık ki müsait değil.

Öte yandan, Kur'ân metninin anlaşılması keyfiyeti hakkında, Şâtıbî'nin açıkladığı eski fikri teyid eden bir takım yeni görüşler de ortaya çıkmıştır. Bunlara göre, gayretlerin bu nevî bir tefsîre hiç yönelmemesi aslında daha iyidir.

Zirâ, bunun Kur'ân'a bir faydası yoktur. Ve Kur'ân, böyle bir zorlamayla şeref kazanmaya hiç muhtaç değildir. Hem öyle bir zorlama ki, nerdeyse Kur'ân'ı, onun hayatı ıslah etmek ve Matematik, tabiî ilimler..vs.'den nasipleri birbirinden farklı olmalarına rağmen bütün insanların nefis terbiyelerini sağlamak husûsundaki, insânî ve sosyal hedeflerinden saptıracaktır !...

F — TEFSİR AKIMLARI

Bu başlık[45] altında biz sâdece, Tefsir'deki etkisi açıkça görülen bir gerçeğe işâret edeceğiz. O da, şudur: Herhangi bir nassı tefsir eden şahıs, - bilhassa edebî metinlerde - o nassa yaptığı tefsir ve onu anlayışıyla, metne yeni bir renk verir. Zirâ, herhangi bir metni tercüme edip açıklayan bir kimse, aynı zamanda, o metnin fikrî seviyesini, kendi bilgisi ve şahsiyeti ile sınırlandıran bir kimsedir; ve yine bu kimse, o metnin mânâsının ve hedefinin uzandığı aklî ufku kendi başına tayin eden kimsedir.

O, bütün bunları ancak, kendi fikrî seviyesi ve aklî ufkunun genişliği nisbetinde yapabilir. Çünkü elde edilen mânâlar onun şahsiyetinden öteye geçemez. Zîra, kişi kendi şahsiyetini aşamaz. Binâenaleyh o, metni ancak, fikrinin ulaştığı ve aklının yettiği yere kadar anlayabilir. Ve o, ancak bu kadarıyla o metne hâkim olabilir ve onun açıklamasını tesbit edebilir.

---

45) Bu başlık metinde elvânu't-tefsîr = tefsir renkleri olarak geçmektedir. Fakat biz başlığın bu lügat mânâsının yerine ondan kasdedileni vermeyi daha uygun bulduk.

Böylece o, aslında ibâreyi kendisine çeker ve bağlar, bazen kuzeye, bazen güneye uzatır, bazen yukarıya çeker, bazen de aşağıya indirir. Bu sûretle o, her hâlükârda kendi benliğinden metne birşeyler katar ve o metinden ancak kendi fikrî ve aklî gücü nisbetine bir şeyler çıkarabilir.

Bu durum, kendi lügat bilgisi imdâdına koştuğu, ve tevil, mecaz gibi çeşitli edebî sanatlarla ilgili zengin edebiyat kültürü ufkunu açtığı zaman ne kadar açık bir şekilde görülür. Ayrıca onun bu tefsir çabasına sâhip olduğu diğer bilgiler de yardımcı olur. Yine de onun Arap dilinde bilmesi gereken daha bir çok şey vardır.

Nitekim, her zaman ve her asırda, naklî veya aklî, hangi tefsir metoduyla olursa olsun, Kur'ân'ı tefsir etmeye teşebbüs edenlerin şahsiyetlerinin izlerini, yazdıkları tefsîre nakşettiklerini görürüz. Bu şahsî izler, naklî tefsirde, ilk anda belki, açıkça görülmeyebilir. Fakat dikkat edilirse, bu metodu kullananların bile, tefsirlerinde yalnız kendi sahsî eğilimleri doğrultusunda, ele aldıkları âyete yönelik veya onunla ilgili gördükleri rivâyetleri topladıkları açık bir şekilde farkedilir.

Ayrıca o, âyetin ifâde edebileceği mânâlardan, kendi aklına gelenine ve o mevzudaki genel fikrinin kendisini sevkettiği mânâya yönelir ve böylece, ele aldığı âyet ve onunla ilgili olarak naklettiği rivâyetler arasında gönül rahatlığı içinde bir ilgi kurar... Ve tabiatiyle, bir rivâyete ilgi duyup, onu kabul ederken, veya ona aklı yatmayıp reddederken, bu rahatlığın, hem rûhen hem de aklen tesiri altında kalır.

İşte bu sebeple, İbni Haldûn'un, daha önce zikrettiğimiz ifâdesinde de işâret ettiği gibi o sıralarda insanların ümmî

oluşları ve aralarında bu gibi konularda bilinenlerin az oluşu sebebiyle, yaratılışın başlangıcı, varlığın neş'eti ve ilk insanlık târihindeki büyük olayların tafsîlâtı gibi iştiyak ve ilgi duydukları haberler revaç bulmuştur. Ve tabiatıyla, bu durum, isrâîliyyât'ın çoğalmasına sebeb olmuştur ! ! İşte bütün bunlar, bu ilk asırdaki ilmî seviyenin bir göstergesi durumundadır.

Buradan hareketle diyebiliriz ki, naklî tefsîrin revâcında ve yaygın bir şekilde kullanılmasında bile, tefsîri yapan kişinin şahsiyeti, o tefsîre ayrı bir renk veren ve bu metod içinde de ayrı bir ekolü destekleyen bir usur olmuştur.

Tefsir aklî ve ictihâdî olunca, elbette, bu şahsî renk katış daha açık ve seçik bir şekilde görülür. Daha önce, tefsîri yazan kişinin kültürünün, yazdığı tefsir üzerindeki etkisine işâret etmiştik. Doğal olarak, müfessirin tefsîrindeki ilgi ve çalışma sâhasını, metindeki mânâları çıkarmakta faydalandığı unsurları, bu mânâlarla ilgilenirken ağırlık verdiği tarafı, hep onun kültürü ve bilgilerinin çeşidi tayin ve tesbit eder ve yaptığı tefsir bütün bunlarla etkilenir. Hatta, - daha önce de değinildiği gibi - bizzat bu bilgilerin târihleri bile, tefsîrin ele alınışı ve ona gösterilen ihtimamdan etkilenmiştir.

Nitekim bu renklendirme gerçeği sebebiyle, tefsirlerin, müfessirlerin metne baktıkları ve ondaki mânâları açığa çıkarmak için faydalandıkları, çeşitli ilimler ve bilgilerle etkilendiklerini siz de açık bir şekilde görebilirsiniz. Bundan başka, tefsirle, bu ilimler arasında kurulan ilişki, bu ilimlere, tesiri ve değeri ancak o ilimlerin târihlerinde değerlendirilebilecek bir nevi servet de kazandırmıştır...

Meselâ bir Nahiv âlimi, irap ilminin esasları yönünden Kur'ân'a

bakar, o esasları, onun mânâlarını anlamakta esas ittihaz eder, ve âyetlerin delâletlerinin tesbîtinde onların hakemliğine baş vurur. Böylelikle tefsir, bu ilmin araştırma metodu ve üslûbunun rengine bürünmüş olur... Fakat, diğer taraftan da, Kur'ân'la Nahiv arasında kurmuş olduğu bu ilişki ve yapmış olduğu çalışmalar vesîlesiyle, bu ilmin târihinde değerlendirilip incelenecek ve üzerinde araştırmalar yapılacak pek çok malzeme de bırakmış olur...

İşte bu şekilde, muhtelif renkte tefsir akımları ortaya çıkmış ve müfessirlerinin kültürleri adedince çeşitli tefsirler telif edilmiştir. Meselâ, daha önce de bahsedildiği gibi mütekellimînden **Ebu'l-Hasen el-Eş'arî**, "*el-Muhtezen*" diye isimlendirilen kitâbında, bid'atçıların kendi bâtıl görüşleriyle ilgi kurdukları hiç bir âyeti, bu ilişkiyi çürütmeden ve aslında onun ehl-i hakkın bir delîli olduğunu isbât etmeden geçmemiştir.

Hattâ, onun bu kitabı hakkında bizzat kendisinin şu sözünü de naklederler *Bu kitapta, muhâliflerin meseleleri ile ilgili öyle kelâmî münâkaşalar vardır ki, muhâlifler onları ne sormuşlar, ne kitaplarında yazmışlar ve ne de sormak akıllarına gelmiştir. Fakat kendisi, bu kitâbında Allah'ın tevfîkiyle onların hepsine de cevap vermiştir.*" [46]

Aynı şekilde, **Fahruddini'r-Râzî**'nin tefsirinde yaptığını da herhalde biliyorsunuzdur. O da, hakîmlerin ve filozofların sözlerini, kelâmî meselelerdeki şüphelerini tefsîrinde toplamış ve bu tutumu, hakkında yukarda geçen sözün söylenmesine kadar varmıştır...

İşte bu ve benzeri eserler tefsîrde kelâmî akımı temsil ederler.

---

46) İbnu Asâkir, **Tebyînu Kizbi'l-Müfterî**, Dımaşk baskısı, s. 133, (İbâre sâdece zamirleri değiştirilerek alınmıştır.)

Bunlar, Kur'ân'a Kelâm İlmi metodu ile bakıp, tefsîri o tarafa yönlendirirler. Bu akım, netice itibâriyle özel mezhebî çekişmelere kadar gitmiştir. Bunlardan belki de en meşhûru, Mutezilî çizgisi ile, **Zamahşerî** 'nin *el-Keşşâf*' ıdır...

Bundan başka, tefsîrde, Fıkhî bir akım da görülür. Ayrıca, Belâğat ve Kasas ile ilgili tefsîr akımları da vardır... İşte bu şekilde her akımda yazılmış olan tefsirler müstakil olarak sayılıp, tafsîlâtlı bir Tefsîr Târihi içinde her tefsir hakkında geniş bilgi verilebilir... Ve orada, tabii makbul olan akımlarla, makbul olmayan ve hoş karşılanılmayan akımlar belirtilir. Meselâ, Bâtınî ve aşırı İşârî Tefsir ve benzeri makbul olmayan tefsir akımları gibi...

Çünkü bunlar bu ilâhî kitabı asıl hedefinden saptırıp, Kur'ân'a ve onun din ile dünya hayâtını birleştirmesindeki ıslâh edici hedefine ve bundaki ilâhî hikmete ters düşerler. Bundan ötürü, eskiler bu gibi çirkin ve makbul olmayan tefsir çeşitlerini anlatmışlar ve onları halkın nazarından düşürmeye çalışmışlardır.

Tabiatiyle, bu kötü görülen akımlar dışında kalanlar, onların bu hücumlarından kurtulmuşlardır. Fakat yine de, Kur'ân'dan beklenilen neticenin tahakkuku için, bu eserler bir incelemeden geçirilmelidir. Bu inceleme sonunda da onlar ya sağlam birer eser olarak kalırlar yahut da makbul bir eser olmadıkları ortaya çıkar...

Tefsir akımları konusunda, Üstâd İmâm Muhammed Abduh (Allah ona rahmet etsin) şöyle der [47] *Kur'ân tefsîrinde, bu çeşitli akımlardan birisinin fazlaca tesirinde kalmak bir çok kimseyi bu ilâhî kitâbın asıl hedefinden saptırır ve onları onun gerçek mânâsını unutturacak bir çok yollara sürükler.*

---

47) **Tefsîru'l-Fâtiha,** Menâr baskısı, 1345, s. 9 - 10 .

Aynı şekilde, yine bu konuda, başka bir yerde de şöyle der :

Tefsir iki kısımdır: Birisi, kuru, Allah ve Onun kitâbından uzaklaştıran tefsir ki, bu çeşit tefsirde sâdece, lâfızlar tek tek ele alınıp halledilir. Cümlelerin irâbı yapılır. İbâre ve işâretlerdeki edebî sanatların ifâde ettiği mânâlar açıklanır. Tâbiî ki, bunlar tefsir diye isimlendirilmemelidir. Bunlar ancak, Nahiv ve Meânî... gibi ilimlerde bir alıştırmadan ibârettir. " [48]

Üstâd, özellikle Fıkhî Tefsir akımı hakkında da şöyle der : *Istılahta* " Fıkıh *diye isimlendirilen amelî hükümler, Kur'ân'da en az geçen hükümlerdir. Şüphesiz Kur'ân'da bu tip hükümlerden başka insanları terbiye edici ve ruhları mutlu kılacak istikâmete sevkedici diğer hükümler de vardır. "* [49]

Üstâd, (Allah ona rahmet etsin) bir taraftan bu akımların meydana getirdikleri zararlara işâret ederken, bir taraftan da, kendisi, başka bir akımı benimser ve çeşitli yerlerde onu anlatmaya çalışır. Bunlardan birinde ondan, şöyle bahseder :

Bizim istediğimiz tefsirden gâye, insanların dünya ve âhirette mutlu olmalarını sağlayacak olan esasları gösteren bir dînin kitabı olması bakımından, Kur'ân'ın anlaşılmasını temin etmektir. Şüphesiz ki bu, ondan beklenen en önemli gâyedir. Bunun dışındaki konular ise, ya buna tâbîdir, yahut da, onun elde edilebilmesi için bir vâsıtadır. " [50]

---

48) **A.g.e.** s. 18

49) **A.g.e.** s. 10 .

50) **A.g.e.** s. 8

Başka bir yerde de o şöyle der *Bizim bir farz-ı kifâye olarak, insanların üzerine bir görev olduğunu söylediğimiz tefsir, müfessirin, sözün sâhibinin, bu sözden maksadının ne olduğunu anlamaya yöneldiği bir tefsîrdir. Bu tefsirde o, itikâdî, amelî ve ahlâkî hükümlerdeki hikmeti tesbit etmeye çalışır Bunları, insanların ruhlarını cezbedecek ve onları tatbîke sevkedecek bir şekilde yapar. Kur'ân'da ortaya konulmuş olan doğru yolu güzel bir şekilde sunar.*

İşte ancak, bu ve benzeri vasıflar yerine getirildiği takdirde, Cenabı Alllah'ın: Bir hidâyet rehberi ve bir rahmet olarak..." [51] *sözünün mânâsı gerçekleşmiş olur. Binâenaleyh, bütün bu edebî sanatların ve şartların ardındaki asıl maksat, Kur'ân ile hidâyete kavuşmaktır.* " [52]

İşte, Üstâd İmâm'ın nazarında güzel olan tefsir bu çeşit bir tefsirdir. Onun bu husustaki görüşlerini incelemeye aşağıdaki konudan sonra tekrar döneceğiz.

---

51) **el-A'râf** (7) : 52 ve benzerleri

52) **A.g.e.** s. 19

G - TEFSİRLERDE TAKİP EDİLEN USÛL

İslâm toplumu daha ilk asırlardan itibâren[53] Kur'ân tefsirini sûrelerin tertîbi üzerine yapmaya başlamıştı. Her sûrede, lüzum görülen bazı âyetler veya tek bir âyet, veyâhut da bir âyet'in bir kısmı üzerinde duruluyor ve böylece müfessirler, tercih ettikleri akımlara göre âyetlerde lüzumlu gördükleri şeyleri açıklamaya çalışıyorlardı. Böylece, kendi şahsiyetlerini de tefsirlerine aksettirmiş oluyorlardı. Tefsir'de bugün bile yaygın olan usul budur.

---

53) İbni Abbas'ın kölesi **İkrime** (ö.h.105) şöyle der: "*İki kapak arasındakinin hepsini tefsir ettim.*" (**el-İtkân**, II, 225). **İbni Cüreyc**'in (ö.h.150) de tefsirde üç büyük cilt eseri vardır. (el-İtkân, II, 224). İkrime'nin bu sözü ile bu büyük ciltlere Kur'ân'ın İslâmî hayatla olan sıkı ilişkisi eklenince ve bunlara, toplumun hukûkî hükümleri ve diğerlerini ondan almada gösterdiği büyük ilgi ve buna duydukları büyük ihtiyaç da ilâve edilince, bütün bunlar ve benzerleri onların Kur'ân tefsîrini iyi bir şekilde araştırdıklarını gösterir. Böyle olunca, Kur'ân'ın bütünüyle, sûre, sûre ve âyet, âyet tefsîri daha erken devirlerden itibâren başlamıştır. Ben bunun ikinci asrın sonları ve üçüncü asrın başlarında olduğu fikrine pek ihtimal vermiyorum. **Duhâ'l-İslâm** (II, 141) müellifi, **Ferrâ**'nın (ö.h.207) Kur'ân'ı mevcut tertîbe göre, âyet âyet sırayla tefsir eden, ilk müfessir sayıldığı fikrine meyleder. O, bu kanâatini İbni Nedîm'in **Fihrist**'inden alır. Ferrâ'nın "**Meâni'l-Kur'ân**" adlı bu eseri elimizdedir. O, âyetleri sûrelerdeki sırasına göre ele alışında **Ebû Ubeyde**'nin (ö.h. yaklaşık 209) "**Mecâzu'l-Kur'ân**"ına benzemektedir. Bu eserin elimizde bulunan kısımlarında, sûreler, tertîbine göre ele alınmaktadır. Her sûrede, âyetlerin içinde bulunan mecazlardan ihtiyaç duyulanlar açıklanmakta ve asıl maksatlarına temas edilmektedir. Binâenaleyh bu konuda Ferrâ'nın şahsî bir önceliği yoktur. Bilâkis, anlaşıldığına göre bu o zamanın genel bir usûlüdür. Onlardan önce yazılmış bir tefsir elimize geçmiş olsa, Kur'ân'ın sûre ve âyetlerinin tertîbine göre yapılan bu tefsir usûlü'nün, belki de Ferrâ ve Ebû Ubeyde'den epey bir süre önce başladığı görüşü ağırlık kazanacaktır.

Hattâ, müfessirler Kur'ân'ın sâdece özel bir yönü ile ilgilenip, belli bir konuyu seçerek Kur'ân'da onu araştırdıklarında bile aynı usûlü takip etmişlerdir.

Meselâ, bunlardan hâlen elimizde bulunan **el-Cassâs**'ın (ö.h.370) *Ahkâmu'l-Kur'an*'ı fıkhî bir tefsirdir. Müfessir bu eserinde her şeyden önce, Kur'ân'ın bu yönü ile ilgilenir. Fakat, bununla beraber, tefsîrinde, sûrelerin ve âyetlerin tertîbine riâyet ederek bu geleneksel usûlü takip eder.

Bundan daha da dar bir çerçevede, bazı müfessirlerin, Kur'ân'da muayyen bir konu hakkındaki dağınık bilgileri toplayarak, o konuyu etraflıca araştırdıklarını görüyoruz. Meselâ, bunlardan birisi, **Şemsu'd-Dîn ibnu Kayyim el-Cevziyye'** nin (ö.h.751) *Kitâbu't-Tibyân fî Aksâmi'l-Kur'ân* adlı eseridir. Müellif bu eserinde, özel bir konunun incelenmesini hedef almıştır. O da, Kur'ân'da yemin konusudur. Eser, Kur'ân'daki yeminlerin yapısına genel bir bakışı ihtivâ etmektedir. Fakat bununla beraber o, bu konuyu, birbirine benzeyen âyetleri toplayıp incelemesine girişerek onları, Kur'ân'ın bazı yerlerinin anlaşılmasında, yine onun bazı yerlerinden faydalanıldığı karşılaştırmalı bir tefsir metodu ile ele almamıştır. Eğer böyle yapılmış olsaydı, Kur'ân'ın muayyen bir şeye yemin etmekteki metodu hakkında, toplu bilgi veren bir anlayışa varılacak, bu konuda gelen bütün âyetler sayılarak hepsine toplu bir şekilde bakılmış olacaktı. İbn Kayyim, her ne kadar bunu, sür'atli bir şekilde ve bir dereceye kadar yapmışsa da tabiî bu kâfi değildir.

Netice itibâriyle, Kur'ân tefsîrinde genel olarak tâkip edilen ûsul, Kur'ân'ın sûre ve âyetlerinin mevcut tertîbine göre ele alınması usûlüdür. Tabiî bu usul ne kadar faydalıdır, tartışılabilir. Biz, bu konudaki görüşümüzü aşağıdaki konuyu işlerken ayrıca belirüeceğiz.

H — BUGÜN TEFSİR NASİL YAPILMALI ?

Eskiler, İslâmî İlimlerin hayatı hakkında söz ederlerken bu ilimleri başlıca üç kısıma ayırmışlardır :

a) Olgunlaşmış ve tam olarak kemâle ermiş olan ilimler, bunlar, *Nahiv* ve *Usûlü Fıkıh* ilimleridir.

b) Olgunlaşmış, fakat henüz tam olarak kemâle ermemiş olan ilimler, bunlar, *Fıkıh* ve *Hadis* ilimleridir.

c) Henüz ne olgunlaşmış, ne de kemâle ermiş olan ilimler ki, bunlar da *Beyân* ve *Tefsir* ilimleridir...

Şuna bakın ki, Yüce Allah bana, I. Fuâd Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde, ilk olarak, Beyân İlmi ile, Tefsir İlmi derslerini vermemi takdîr etmiş... Eskilerin bu iki ilmin henüz olgunlaşmadığına dâir sözlerini, bu konuda yeni bir çabaya girişmek için kendime açık bir izin olarak kabul ediyor ve bu iki ilmin hayatında yeni bir teşebbüse geçiyorum. Bu işe, kendime prensip olarak ittihâz ettiğim şu parola ile başlıyorum: "*Yenileme önce, anlayış olarak eskinin öldürülmesi ile başlar.*"

Yine takdîri ilâhiye bakın ki, bu yeni çabanın ilk toplu ürünü olarak, *Dâiratü'l-Meârifi'l-İslâmiyye* " Ansiklopedisinde " *Belâğat* maddesinin yazılmasını, ve yine işte bu *Tefsir* maddesinde de bu çabanın tefsir sahasındaki esaslarının ilk tescilini bana nasîb etti.

1 — Kur'ân Arapçanın en büyük kitabıdır

Yukarıda, çeşitli tefsir akımlarından söz ederken, müfessirlerin kendilerine hedef olarak seçtikleri ve başka her şeyden önce, gerçekleştirmeye en çok önem verdikleri amaçlarını açıklamaya çalışmıştık.

Bu arada, Üstâd İmâm Muhammed Abduh'un (Allah ona rahmet etsin) bu husustaki görüşlerine de yer vermiştik. Üstâd o sözlerinde, onların önemle üzerinde durdukları amaçlarını tenkit etmekte ve tefsirde en önemli ve ilk hedef olarak, Kur'ân'daki itikâdî, amelî, ahlâkî vb. hükümlerin hikmetlerinin ruhları cezbedici bir şekilde açıklanılmasını, böylece Kur'ân'ın hidâyet ve rahmetinin gerçekleştirilmesini ön görmekteydi... Çünkü, ona göre, asıl hedef, Kur'ân ile hidâyete ka- vuşmaktı. Hiç şüphesiz bu hedef, bütün müslümanların gerçekleş- tirmeye muhtaç oldukları yüce bir hedeftir

Fakat bu hedef hakkında, şöyle bir yorumda bulunmamız da aşırı bir görüş olarak kabul edilmemelidir: Şüphesiz ki bu hedef, tefsirden murad edilen ilk hedef olmadığı gibi, öncelikle ilgilenilen ve gâye ittihâz edilen bir hedef de değildir. Bilâkis, bütün bunlardan önce, onları aşan bir gâye ve daha uzun boyutlu bir maksat vardır ki, bütün bu çeşitli hedefler ondan kaynaklanır ve diğer muhtelif hedefler onun üzerine kurulur. Böyle olunca, diğer herhangi bir gâyeyi gerçekleştirmeden önce, asıl bu hedefin hakkını vermek gerekir. O diğer hedefler, ilmî veya amelî, yahut dînî, veyâhut da dünyevî olsun bu böyle yapılmalıdır

Bu öncelikli hedef ve uzun boyutlu gâye ise, Kur'ân'a, onun arapçanın en büyük kitabı oluşu ve arapçadaki büyük edebî tesiri yönünden bakmaktır. Çünkü Kur'ân, arapçayı edebîleştiren, varlığını

koruyan, kendisi de onunla birlikte ebedîleşen ve arapçanın medârı iftihârı ve kültür mirasının süsü olan bir kitaptır.

Kur'ân'ın bu özelliği, dinleri ve şahsî temayülleri ne olursa olsun, her arabın bildiği bir husustur. arap olduğunu hissettiği, araplığın, kendisinin insanlar arasındaki aslı, ırkının da ırklar arasındaki ırkı olduğunu idrak ettiği müddetçe bu böyledir. Bundan sonra bir arap, hıristiyan, putperest, tabiatçı, dehrî, dinsiz veya tevhîde inanan bir müslüman olsun, o araplığı ile, bu Kitâbın arapçadaki değerini, dildeki yerini mutlaka bilecektir.

Bunun, Kitâbın dînî vasfı veya ondaki özel bir akîdeyi tasdik gibi herhangi bir inanç konusu ile ilgisi yoktur... Bu sâdece araplarla ilgili bir durum da değildir. Nitekim, aslen arap kanı taşımayan, fakat târihin kendilerini araplara bağlamasıyla hayatlarını onlarla birlikte devam ettiren, din olarak İslâm'a râzı olmuş, yahut müslüman olmamakla birlikte, araplarla karışıp, kanı onların kanı ile birleşmiş, sonra da arapçayı kendi dilleri edinip, onu, edebî hayatlarının unsurlarından biri hâline getirmiş diğer milletler için de bu böyledir.

Hattâ, bu milletleri arapçaya bağlayan bu sağlam bağlar, o kadar kuvvet kazanmıştır ki, arapça onların edebî sanat dillerinin şahsiyetinde ana bir unsur ve köklü bir yön olmuştur. Böylece, arapçanın en büyük Kitâbı olan Yüce Kur'ân, onların ilgilendikleri edebî araştırmalarda ve söz sanatının târihî kıymeti hâiz eserleri arasında yerini almıştır.

İşte bütün bunlar, onların bu kitâb'ı edebî bir araştırmaya tâbi tutmalarını gerektirmiştir. Bu araştırmayla onlar, araplıktan aldıkları

unsurların köklerini anlamış olacaklardır. Bu araplık ister Neccâr Kabîlesi araplığı olsun, isterse, bu araplıkla sonradan kaynaşmış ve ona, şahsiyetlerini yücelten, varlıklarını devam ettiren ve hayatlarına yön veren, güçlü, dinamik, bir bağla bağlanmış olan toplulukların araplığı olsun... Kısacası, hâlis arap olsun, veya yukarda geçen bağlarla arapçaya sonradan bağlanmış olanlar olsun, hepsi de bu Yüce Kitâbı okuyacak ve onu edebî bir araştırmaya tâbî tutacaktır. Tıpkı, muhtelif milletlerin kendi dillerindeki, temel edebî eserleri araştırıp inceledikleri gibi...

Şüphesiz, Kur'ân gibi, yüce bir eser hakkında yapılacak olan bu edebî araştırma, edebiyat sâhasında çalışanların, onun hakkını vermek için, her şeyden önce, yapmaları gereken bir araştırmadır. Onunla hidâyete kavuşmayı veya içindekilerden faydalanmayı düşünmeseler bile bunu yapmaları lâzımdır. Hattâ, bu araştırma, ondaki inançlara gönülleri yatmasa ve onu mukaddes bir kitap olarak kabul eden müslümanların dillerinden düşürmedikleri esasların aksini kabul etmiş olsalar bile, araştırmacıların, ilk önce yerine getirmeleri gereken bir görevdir. Çünkü Kur'ân, araştırıcı onun dindeki yerini kabul etsin veya etmesin, en mukaddes bir arap edebî sanat eseridir.

Kur'ân hakkında, onun dînî değeri hiç nazarı itibâra alınmaksızın, bir sanat eseri seviyesinde yapılacak olan böyle bir edebî araştırma, bizim, ve bizimle birlikte, bütün arapların ve sonradan araplaşanların, önem verdikleri her gâyeyi geçmesi ve her türlü maksatlarından önce gelmesi gereken, ilk hedef ve uzun boyutlu bir gâye olarak kabul edecekleri bir araştırma olmalıdır.

Bilâhare, her ayrı bir maksat sâhibi ve özel bir gaye peşinde koşan herkes, bu edebî araştırmanın hakkını verdikten sonra, artık,

bu Kitâba kendi açısından eğilerek, ondan dilediğini alır, dilediğini iktibâs eder, veyâhut da, Kur'ân'ın kendi ilgisini çeken, hukûkî, itikâdî, ahlâkî veya sosyal reform... vb. yönlerinden birisi üzerinde durabilir.

İkinci derecedeki bütün bu maksatlar, ancak, bu eşsiz Arapça Kitâbın, en mükemmel, sağlam ve açıklayıcı bir şekilde yapılan edebî araştırması üzerine bina edildikleri takdirde lâyıkıyla gerçekleşebilirler. İşte, biz bugün ancak böyle bir araştırmaya "*Tefsir*" adını veriyoruz. Çünkü, Kur'ân'ın gayesinin ortaya konulması ve mânâsının anlaşılması ancak böyle bir araştırma ile mümkündür.

Hülâsa, bugün tefsir, - benim anlayışıma göre - programı doğru, bütün yönleri eksiksiz ve plânlaması uyumlu bir edebî araştırma ve inceleme demektir. Ve bugün Tefsîrin asıl hedefi sâdece ve sâdece edebî olmalıdır. Bunun ötesinde herhangi bir maksat ve değerlendirmeden aslâ etkilenmemelidir. Çünkü, bundan başka arzu edilen her türlü hedefin gerçekleşmesi, önce buna bağlıdır... İşte bizim bugün Tefsîre bakışımız ve ondan kasdımız da budur.

Şimdi, bu prensipten hareket ederek, sözkonusu araştırmanın nasıl yapılacağı ve metodunun ne olacağı gibi konuların açıklamasına geçebiliriz.

2 — Kur'ân Tertîbinin Tefsirdeki Rolü

Tefsirde tâkip edilecek usûlden önce, Tefsirin nasıl yapılacağı hakkındaki fikrimizi üzerine binâ edebilmek için, tertip meselesi hakkında biraz düşünelim: Acaba, bugüne kadar hâkim olan yukarda temas edildiği gibi usûle uyup, biz de onu sûre ve âyetlerinin sırasına göre mi araştıralım, yoksa, başka bir tertibi mi esas alalım ?

Kur'ân - bilindiği gibi - mevzûlara ve meselelere göre tertîp edilmemiştir. Dolayısıyle, onda, şu konuda veya şu meselede vârid olan hükümleri toplayan bâblar ve fasıllar da ayrılmamıştır.

O, içinde, akâid esaslarını ihtivâ etmekle birlikte, akâid kitaplarının tertîbi üzerine olmadığı gibi, hukûkî esasları içine almış olmakla birlikte, Fıkıh kitaplarının tertibî üzerine de değildir. Aynı şekilde o, Ahlâk, Târih, Kasas... vb... kitaplarının tertîbi üzerine de değildir. Hattâ, onun tertîbi, diğer mevcut bazı mukaddes kitapların tertîbine de benzemez. Meselâ, onlarda her olay için bir bâb ayrılmış ve her bâb için bir başlık konmuştur. Yine bir kimsenin hayâtı târihî seyri içinde verilirken her safha için ayrı bir bölüm ayrılmıştır. Bundan başka Kur'ân, âyetlerinin ortaya çıkış târihlerini esas alan bir sıra üzerine de tertip edilmemiştir.

Hülâsa, onda bütün bunlardan tamâmen farklı bir tertip takip edilmiştir. Bu sebeple onda pek çok konuya temas edilmiş; fakat, bunlardan sadece birisi bile bir yerde toplu olarak verilmemiştir. Dolayısiyle, bir olay başından sonuna kadar verilmediği için, bir konu, muyyen bir yerde tam olarak bulunamaz... Zira, konular dağınık bir şekilde ve parça parça olarak verilmiştir. Nitekim, bir şer'î hüküm bir çok yerde geçmekte, bir itikâdî esâsa bir çok defa

temas edilmekte ve bir kıssanın çeşitli sahneleri bir çok yere dağıtılmış bulunmaktadır.

İşte bu şekilde, tek bir sûrede muhtelif konulara âit âyetler peşpeşe gelir; bu arada, çeşitli maksatlara müteveccih ifâdelere rastlanır. Benzer konulara âit âyetler başka sûrelerde de görülür. Fakat, aynı konu ile ilgili olanlar bir araya getirildiği takdirde bunlar bir bütün oluşturur ve konu hakkındaki anafikir, bu muhtelif yerlerin bulunup incelenmesi ile tamamlanmış olur.

Hiç şüphesiz, mevcut tertipte de bir takım ilâhî hikmetler ve gâyeler vardır. Kur'ân araştırmaları ile ilgili yazacağım başka bir yazıda, Kur'ân'ın tertîbi konusuna temas ederken bu hikmetleri ayrıca açıklamaya çalışacağım .

Biz burada, Kur'ân'ın tertîbi konusuna, sadece bu vâkıanın Kur'ân'ın tefsîri yapılırken takîp edilecek usûle, mânâlarının ve maksatlarının anlaşılması için yapılacak olan araştırma ve incelemeye bir etkisi olup olmayacağı yönünden bakıyoruz. Nitekim düşünen bir kimse için, Kur'ân'ın sûre sûre, cüz cüz, yapılan tefsîrinin onun mânâlarının ve maksatlarının anlaşılması hususunda, derinlemesine ve isâbetli bir anlayışa pek imkan vermediği ortaya çıkar.

Ancak, müfessir bir konuya gelince, o konu üzerinde özel olarak durur, konu ile ilgili Kur'ân'daki diğer âyetleri de tarayıp ortaya koyar; böylece, mevzuyu tamamlayarak, meselenin başı ile sonunu bir araya getirir ve dolayısıyle, konuyu bir bütün olarak anlamaya çalışırsa durum tabii değişir.

Meselâ, Bakara Sûresini inceleyen bir kimse, mü'minlerden ve

onların hallerinden söz edildiğini görür, fakat ben zannetmiyorum ki bu kimse, 18. cüzde Mu'minûn sûresindeki âyetlerle bu âyetleri bir araya getirmeden doğru bir anlayışa sâhip olabilsin.

Yine aynı şekilde, bu kimse, Bakara Sûresi'nde münâfıklar ve hallerinden bahsedildiğini görecektir. Bunları da 28.cüzde geçen Münâfikûn sûresindekilerle beraber değerlendirmeden tam olarak anlayamaz.

Yine, Bakara Sûresi'ndeki Hz. Âdem kıssası da ancak, Arâf, Hıcr, Kehf vb. gibi sûrelerde geçenlerle birlikte tefsir edilebilir.

Siz de takdir edersiniz ki, - Allah dâimâ doğruyu göstersin edebiyatta herhangibir konuya âit birtakım metinlerin hepsini anlamak isteyen bir kimse, bunların isâbetli ve derinlemesine olan mânâlarına ancak, onların başı ile sonunu, önceki ile sonrakini bilmekle ulaşabilir. Bu durum, bu metinler arasındaki zaman farkı arttıkça daha da önem arzeder. Özellikle, Kur'ân âyetleri arasındaki uzun zaman farkı gibi... Bilindiği gibi, bu ara, bazı âyetler arasında uzun senelere bâliğ olmuştur.

Sonra, araştırmacı, nasslardan anladığı şeylerle ilgili bütün ilişkileri, münâsebetleri ve sebepleri bilmeye de muhtaçtır. Zîra bunlar, mânânın açığa çıkarılabilmesi için vazgeçilmez aydınlatıcı bilgilerdir...

Kur'ân'ın tertîbinde, âyetlerin iniş sırası hiç göz önüne alınmamıştır. Bu sebeple, mekkî âyetler bazen medenî âyetlerin içine girip onların arasına sıkışmış, yine bazı medenî âyetler de mekkî âyetlerin içine girip onların arasına sıkışmıştır.

Bunun gibi, Kur'ân sûrelerinin tertîbine muhtelif mushaflardaki hangi tertip olursa olsun bakıldığında da, bu durumun onu anlamaya çalışan müfessirin ihtiyâcına uygun olmadığı görülür.

Böyle olunca, bu mevcut tertip, yeni bir bakışla, aynı konuyla ilgili âyetlerin özel bir tertîbini gerektirmektedir. İşte, ancak böyle bir tertip anlayışı, bir müfessirin, doğru bir kanâate ve gerçek mânâya ulaşabilmesi için göz önünde bulundurmaya ve nazarı itibâra almaya mecbur olduğu yukarda zikri geçen çeşitli yönlerin önünü bize açabilir.

Hülâsa, Kur'ân'ın mushaftaki mevcut tertîbi, konu birliğini bir tarafa bırakmış olup, bu hususu hiç nazarı itibâra almamıştır. Aynı şekilde, âyetlerin zaman içinde ortaya çıkış tertîbi de terkedilmiş olup, bu husus ta hiç dikkate alınmamıştır. Nitekim aynı şeyden veya aynı konudan ayrı ayrı yerlerde ve müteaddit defalar, durumun gerektirdiği muhtelif makamlarda söz edilmiştir.

Bütün bunlar, Kur'ân'ın konu konu tefsir edilmesini açık bir şekilde zorunlu kılmaktadır. Bunun için, âyetler taranarak, ciddi bir şekilde gözden geçirilip aynı mevzuda olanlar bir araya getirilecek, iniş sıraları, birbirleri ile olan münâsebetleri, karşılıklı ilişkileri tesbit edilecek; sonra da, bütün bunlar toplu olarak tekrar gözden geçirilerek, âyetlerin anlaşılmasına ve tefsîrine girişilecektir. İşte bu şekilde yapılan bir tefsir, mânâya varmak için daha doğru bir yol ve onun tesbiti için de daha sağlam bir usûldür...

Kur'ân'ın mevcut tertibi içinde, sûre sûre tefsîri ise, tek bir sûrenin ihtivâ ettiği muhtelif mevzulara parça parça değinmekten başka bir şey değildir. Sonra müfessir tabiatiyle, başka bir

sûrede aynı konulara tekrar dönecektir. Bu konular hakkında, sadece mevzunun geçtiği ilk sûrenin tefsîrini yaparken konu hakkında toplu bir bilgi vermeye çalışsa, bu takdirde o da konuların tefsîrine girişmiş olacaktır. Fakat, her konuda birbirinden ayrı ayrı olan bu uzun duruşları ile, sûrenin tefsîrini terketmiş ve dolayısiyle eserini ihlâl etmiş olacaktır.

Tek bir konuya, çeşitli sûrelerde, geçtiği her yerde, tekrar tekrar değindiği takdirde ise, kesintisiz, toplu ve derinlemesine bir inceleme yapamıyacağından mevzûnun birliğini bozmuş olma durumuna düşecektir

Bu durumda - öyle anlaşılıyor ki - en doğru yol, Kur'an'ın konu konu tefsir edilmesidir. Mushaf-ı Kerîm'deki tertîbine göre, sûre, sûre, yâhut, bölüm bölüm tefsir edilmesi değil... Sonra, müfessirin, sûrelerdeki mânâ bütünlüğü, âyetler arasındaki münâsebet ve devamlılık hakkında bir takım fikirleri varsa, bunların da ancak, Kur'ân'daki bu muhtelif konuların tefsîri tam olarak yerine getirildikten sonra ele alınması uygun olur.

3 — Tefsir'de Edebî Metod

Yukardan beri anlatılanlardan sonra, artık ortaya çıktı ki, arap olsun, olmasın, arapça ile, dil ve edebiyat açısından ilgisi olan kimselerin yerine getirmeleri gereken ilk görev, en büyük arapça kitap olan Kur'ân'ın *Edebî Tefsir*'ini yapmaktır ve bu *Edebî Tefsir*'in Kur'ân'ı parça parça değil de, konu konu ele alması gerekir.

İşte, bu esas üzerine yapılacak olan edebî tefsir metodu iki safhalı bir araştırma ile gerçekleşecektir. Nitekim, bütün edebî metinlerin araştırılmasında da en iyi usul budur.[54] Bu iki safha araştırma da şunlardan ibârettir :

a) Kur'ân'ın etrâfında yapılan araştırma,
b) Kur'ân'ın içinde yapılan araştırma .

a) Kur'an etrâfında yapılacak araştırma

Bu da kendi içinde iki kısma ayrılır :

a_1) Kur'ân'a yakın özel araştırma
a_2) Kur'ân'a uzak genel araştırma, ki bu ikinci tür araştırma, ilk bakışta Kur'ân'a uzak gibi görünse de, edebî metoda göre, Kur'ân'ın doğru ve tam bir şekilde anlaşılabilmesi için lüzumlu bir araştırmadır.

Şimdi önce, Kur'ân'a yakın özel araştırmayı ele alalım:

---

54) Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. yazarın I.Fuâd Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde yazma olarak bulunan **el-Edebu'l-Mısrî** adlı araştırması

a_1) Kur'ân'a yakın özel araştırma

Bu safhada, Kur'ân gibi Yüce bir Kitâp etrâfında mutlaka bilinmesi gereken hususlar araştırılır. Zîra Kur'ân, yirmi küsur senede ortaya çıkmış, sonra, muhtelif devirlerde ve çeşitli şartlarda toplanıncaya kadar senelerce parça parça olarak kalmış, toplanılması ve yazılması zamanın şartlarına uygun olarak epey uzun sürmüş ve sonunda elimizdeki şeklini almıştır.

Sonra, Kur'ân'ın kırâatı meselesi ve bu kırâatın dildeki gelişmelere uygunluğu... Zîrâ, o devirlerde arap dili, İslâmî dâvetin ve İslâm Devletinin teşvik ettiği ciddî kalkınmanın etkisi ile büyük gelişmeler göstermiştir. Şüphesiz ki bu kırâatların da Kur'ân Târîhi'nde ve onun anlaşılmasında gayet açık etkileri olmuştur.

Kur'ân'ın nüzûlü, toplanması, kırâatı... vb. gibi konular, aşağı yukarı hicrî altıncı asırdan beri, bir terim olarak, "*Ulûmu'l-Kur'ân*" ismi ile[55] bilinmektedir. Bundan önce de pek çok müfessir, tefsirlerinin mukaddimelerinde bu konularla ilgili toplu bilgiler vermişlerdir. Tabii bu bilgiler, her müfessirin konuya olan ilgisi ve verdiği önem nisbetinde, gerek açıklama ve gerekse mevzûların hakkının verilmesi yönünden birbirinden farklı seviyelerde olmuştur. Tabiatiyle bu gibi bilgiler, edebî eser araştırıcıları indinde gerçekten lüzumlu, ve araştırılan metinlerin anlaşılması için mutlaka gerekli bilgilerdir.

Ayrıca, bu gibi bilgilerle metin arasında verimli bir ilişki kurmak lâzımdır ... Kur'ân'ın anlaşılabilmesi için bu tür bilgilere olan ihtiyaç, bizzat eskilerin de hissetmiş oldukları bir ihtiyaçtır.

---

55) Bkz. yazarın Edebiyat Fakültesi'nde hazırladığı **Ulûmu'l-Kur'ân Ders Notları**. "yazma"

Nitekim, **Suyûtî**, "*el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*" adlı eserinin mukaddimesine şöyle demiştir

Bu eserimi, yeni başladığım ve Mecmeu'l-Bahreyn ve Matlau'l-Bedreyn el-Câmiu li - Tahrîri'r-Rivâyeti ve Takrîri'd-Dirâyeh *diye isimlendirdiğim büyük tefsîrin mukaddimesi olarak yazdım. Başarı ve hidâyeti yalnız Allah'tan niyâz ederim."* [56]

Bunun gibi, müfessirlerin çoğu, tefsirlerinin mukaddimelerinde, Kur'ân'ın nüzûlü, toplanması, kırâatlar vb. konularında az veya çok söz etmişlerdir.

Bu konular üzerinde çalışan batılılardan da, Kur'ân'la ilgili konular hakkında titizlikle durup müstakil eser verenler olmuştur. Nitekim, bu sâhada en iyi eser verenlerden birisi, "*Geschichte des Qurans* = Kur'ân Târihi" adlı eseri ile Alman **T. Nöldeke**'dir. Eserin tahkîkinde ve ikinci baskıya hazırlanmasında, Alman ilim adam- larından : **Schwall, Zimmern** ve **Bergsträsser** gibi bazı kimse- lerin de katkıları olmuştur.

Edebiyat Fakültesi mezunu gençlerimizden biri, gayret ederek fakültede bulunan alman asıllı hocalarının ve onların dilini iyi bilen diğer hocalarının da yardımıyla bu kitâbı tercüme etmiş, fakat maalesef araya bazı basit engeller girdiğinden eser neşredilememiştir. Halbuki, bu muâsır ilim adamlarının araştırmaları, adı geçen mevzûlara ilmî titizlilik bakımından yeni boyutlar kazandırmıştır. Bu araştırmalar her ne kadar, bir takım ithamlardan ârî değillerse de, bu kabil ilmî araştırmalarda mutlaka bulunması gereken temyîz ve tenkit ruhundan da yoksun değildirler.

---

56) **el-İtkân**, I, 7

Bu gibi araştırmalar, tefsîrin yukarda işâret ettiğimiz şekilde ele alınabilmesi için gerçekten zarûrî olan araştırmalardır. Hattâ Kur'ân etrafında onunla yakından ilgili bu özel araştırmadan nasibini almamış olan kimselerin tefsir ile ilgili araştırmalara girişmeleri asla yakışık almaz. Çünkü, bir kimsenin, Kur'ân'ı doğru bir edebî anlayışla anlayabilmesi ancak, konu ile ilgili bu önemli bilgilerin ışığı altında mümkün olabilir.

a_2) Kur'ân'a uzak genel araştırma

Kur'ân etrafında yapılan genel araştırma ve incelemelere gelince, bunlar da, Kur'ân'ın ortaya çıktığı ve yaşadığı maddî ve mânevî çevre ile ilgili araştırmalardır. Kur'ân, bu çevre içinde toplanmış, yazılmış, okunmuş, ezberlenmiş, ilk olarak bu çevrenin insanlarına hitap etmiş, ve onlara içindeki prensipleri yerine getirerek kalkınmaları ve onu diğer Dünyâ milletlerine de tebliğ etmeleri mesajını vermiştir.

İşte bu sebeplerle, Kur'ân'ın rûhu, mizâcı ve üslûbu araplara uygun bir yapıdadır. Nitekim âyet-i kerîmede şöyle buyurulmuştur : "*Pürüzsüz, açık ve net arapça bir Kur'an* (gönderdik ki ders alıp Allah'ın emirlerini çiğnemekten) *sakınsınlar...*" [57]

O halde, Kur'ân'ın hedeflerine tam olarak nüfûz edebilmek, ancak, o şartları eksiksiz bir şekilde göz önünde canlandırabilmek ve bu arap rûhunu, arap mizâcını ve arap zevkini inceden inceye tetkik edip tesbit etmekle mümkün olur. [58]

İşte bundan dolayı, arabın bu maddî çevresinin tam olarak bilinmesinin lüzûmu ortaya çıkmıştır. Bu çevre, onların, dağları, taşları, sahrâları ve ovaları ile üzerinde yaşadıkları toprak; bulutları, yıldızları ve yağmurları ile altında yaşadıkları gök; sıcaklığı soğukluğu, şiddetli ve hafif rüzgârları ile içinde yaşadıkları hava, çorak ve münbit toprakları ve çeşitli bitki ve ağaçları ile etraflarındaki tabîî çevre... vs. dir. İşte arabın bütün bu, maddî hayâtı

57) **Zümer** (39) : 28 .

58) Kur'ân' ın kendisine göre bir takım mânâları, uzun vâdeli ve sonsuz ömürlü bir takım insânî ve sosyal hedefleri vardır. Fakat bütün bunların hepsi, bu arap elbisesi ve arapça ifâdelerle insanlığa gelmiştir. O halde, bu araplığı bütün yönleri ile ve tam olarak bilmek, ona ulaşmanın ve onu bütünüyle anlamanın yegâne yoludur.

ile ilgili unsurların hepsi de apaçık bir arapça ile indirilmiş olan Kur'ân'ın anlaşılabilmesi için zarûrî vâsıtalardır...

Yine, bunlarla birlikte, Arabın mânevî çevresi - ki bu ifâdeden, içine alabileceği her şeyi kasdediyorum- ile ilgili bütün bilgiler de gereklidir. Bunlar da, meselâ, onların derin mâzîleri, bilinen târihleri, âile ve kabîle düzenleri, hangi derecede olursa olsun hükümetleri, ne türde olmuş olursa olsun inançları, bütün çeşitleri ile sanatları, ve yine bütün nevileri ve kolları ile her türlü işleridir... İşte, arapların beşerî hayatlarının üzerinde kurulduğu bütün bu unsurlar da yine apaçık bir arapça ile indirilmiş olan bu Kur'ân'ın anlaşılması için zarûrî vâsıtalardır.

Bu edebî araştırma ile, araplar ve araplık hakkında daha fazla, daha derin ve daha ince bilgiler edinilmek için çaba sarfedilip onun edebiyâtı sıhhatli bir araştırmaya tâbî tutulmak isteniyorsa hiç şüphesiz ki Kur'ân, bu edebiyâtın baş eseri ve atan kalbidir.

İşte, bu edebî metodla Kur'ân'ın tefsîrine girişen bir kimse, eğer o tefsîre başvuran kimselerin ihtiyâcını gerçekten karşılayabilecek bir çalışma yapmak istiyorsa, her şeyden önce, o günkü arap dünyâsının bu maddî ve mânevî çevresi ile ilgili bütün bilgilerin her türlü malzemesini topladıktan sonra bu işe koyulmalıdır.

Aksi takdirde, güvenilir bir edebî tefsir araştırması yapılamaz. Bu sebeple şâyet biz, Kur'ân'da geçen bir arap teşbîhini veya temsîlini okuyor, bunların da aslı, yaşanmış bir hadise veya bir iklim olayı, yahut, o devirde arap memleketlerinde bilinen canlı veya cansız bir varlıkla ilgili olup, biz bunlarla ilgili hiç bir şey bilmiyorsak ve yanımızda bunların birer resmi dahi yoksa, bu takdirde, biz bu Kur'ân'ı tefsir ediyoruz, yahut çeşitli yönleriyle faydalanılmaya

hazır edebî bir tarzda anlaşılmasına zemin hazırlıyoruz demeye hakkımız yoktur.

Yine, aynı şekilde, Kur'ân'da, *Hıcr*, *Ahkâf*, *Eyke*, *Medyen* gibi yer isimlerini, *Semûd*'un yurtları ve *Âd*'ın evlerini okuyup geçer ve bu yerler hakkında ancak bazı dağınık bilgi kırıntılarından başka bir şey bilmiyorsak, bu durumda da, Kur'ân'ın bu yerleri ve halkını vasfedişini anladık veya, Kur'ân'ın o yerlerden ve o beldelerin halkından bahsedişinden maksadının ne olduğunu idrâk ettik demeye hakkımız yoktur. Tabiî bu durumda bütün bunlardan açık bir ders alınamaz ve beklenilen hikmet ve hidâyet de faydalı ve müessîr bir şekilde gerçekleşemez ! !

Öyle zannediyorum ki, Kur'ân'ın indiği çevre ile ilgili bu tafsîlâtlı araştırmaları istememiz aslâ fazla bir şey değildir. Zîrâ bu Kitap zaman itibârîyle semâvî kitapların en yenisi olup, indiği dil de, hâlâ kullanılan canlı bir dildir ve yüz milyonlarca insan onunla konuşmaktadır. Edebiyâtı ise, sadece bir milletin edebiyâtı olmayıp kendisinin hayat hakkı olduğunu iddiâ eden bir çok milletin edebîyatıdır. Sonra, bu dil bir çok lehçeler ve diller için de çok büyük bir kaynak dil olup, onların sıhhatli bir şekilde tetkiki de bu arapçanın araştırılmasına bağlıdır...

Evet, Kur'ân'ın durumu bu olunca, onun indiği çevre hakkındaki bu araştırmayı istememiz fazla bir şey değildir. Zîrâ, diğer dînî kitaplar, uzun asırlar farkıyla, Kur'ân'dan çok daha eski olup onların indiği çevrelerle ilgili işâretler ortadan kalkmış, dilleri o kitapları terkedip kullanılmaz olmuştur. Fakat buna rağmen, bu dînî kitaplarda bulunan canlı veya cansız bir varlık, bir hâdise, bir bilgi, ne varsa hepsi hakkında tek tek araştırma yapıldığını; bunlardan birisi hakkında bilgi edinmek isteyen herkesin aradığı her şeyi bulabilmesi

için büyük eserler ve doyurucu lügatlar hazırlanmış olduğunu görmekteyiz.

Bunlara ilâveten, yine bu kitaplar hakında, târihî, edebî, dînî, hukûkî ve sosyal derin ve mukâyeseli araştırmalar da yapılmıştır. Ayrıca, yine onlarla ilgili olarak yapılmış olan diğer terceme ve neşriyâttan da burada bahsetmiyorum. Bu da işin başka bir yönü olup, şimdi sözü edileceği yer, burası değildir. Fakat, bu son eksiklikle arap dünyâsının edebî eserleri arasında en değerli, en eski ve en sağlam olarak bildiği bir Kitâba karşı yapılmış olan bu araştırma kusurundaki günâh, daha da büyümüştür.

Buraya kadar, Kur'ân'ın etrâfında yapılacak olan inceleme ve araştırmalara kısa bir göz attık. Özetlersek, bunlar ya, nassın tahkîki, tam olarak tesbîti ve târîhî seyrinin ortaya çıkarılması... ile ilgilidir, ya da, Kur'ân'ın içinde ortaya çıkıp, kendisinden bahsettiği ve onun kelime ve evlerinde dolaştığı çevrenin bilinmesi ile ilgilidir. İşte bütün bunlar tam olarak yerine getirildikten sonra, artık Kur'ân'ın bizzat kendisinin araştırılmasına geçilebilir

b) Kur'ân'ın içinde yapılacak araştırma

b_1) *Kelimelerin incelenmesi*

Bu araştırma, kelimelerin incelenmesi ile başlar. Araştırıcının bu sırada, kelimelerin mânâlarının zaman içinde gösterdiği değişmeleri göz önünde bulundurması gerekir. Kelimelerin, zaman içinde meydâna gelen bu değişikliklerden etkilenmesi, psikolojik ve sosyal olayların tesiri ve milletlerin medeniyetlerine etki eden unsurların durumlarına göre, nesilden nesile birtakım farklılıklar gösterir.

Bunlardan başka, arapça kelimelere şu gelişmelerin de etkisi olmuştur. Bunlar, İslâm Devletinin kurulması ile sonuçlanan büyük askerî fetih hareketleri ile, arkasında büyük bir medeniyetin mîrâsını bırakan, dînî, siyâsî ve kültürel kalkınma hareketleridir... Bu gelişmeler sebebiyle arap dili, renkleri, kanları, mâzîleri ve halleri birbirinden farklı muhtelif milletler arasında ağızdan ağıza dolaşmış ve yayılmıştır.

İşte bütün bunlar, arapça kelimelerin hayâtında tedrîcî, geniş ve uzun adımların atılmasını hazırlamıştır. Hattâ bu gelişmeler öyle bir seviyeye ulaşmıştır ki, bir edebiyâtçının bu Yüce Kur'ân'ın edebî metnindeki kelimeleri, onların târihî seyrini ve onlarda, zaman içinde meydâna gelen değişiklikleri tam bir şekilde nazarı itibâra almadan anlamaya kalkışması apaçık bir hatâ hâline gelmiştir. Zîrâ, bu gelişmelerin kelimelerin hayâtına ve mânâya delâletlerine büyük etkileri olmuştur.

Bundan başka, bir araştırmacının, bu kelimelerin ilk olarak ortaya çıktıkları sırada ve onların ilk okuyucusu olan Resûlullah

(s.a.v.) tarafından okunduğunda, onun etrafında bulunan kimselerin onlardan ne anladıklarını tesbit etmeye bilhassa dikkat etmesi gerekir.[59] - Bu husus, daha önce de işâret ettiğimiz gibi, bize göre, Kur'ân'ın ilmî tefsîrine engel teşkil eden ana prensiplerden birisidir. -

Kur'ân kelimelerinin mânâlarının anlaşılmasında birinci esas bu olunca, mevcut lügatlarımız da bu işe kolaylık sağlayıcı ve yardım edici bir durumda olmadıklarına göre, bu zor şartlar altında, kim bu sâhada çalışmayı göze alabilir?..

Nitekim, bu sâhada sâhip olduğumuz en büyük lügâtlardan, İbni **Manzûr el-Mısrî**'nin "*Lisânu'l-Arab*"ı bile, çağdaş lügatçıların dediği gibi, zaman itibâriyle birbirine uygunluk arzetmeyen bilgilerin bir araya getirilmesi ile yazılmış olan bir eserdir. Bu sebeple, eserde, birbirlerinden bir kaç asır farklı devirlerde yaşamış olan kimselerin metinleri yan yana zikredilmiştir. Meselâ, dördüncü hicrî asrın başlarında yaşamış olan *İbnu Dureyd* (ö.h.321) ile, hicrî yedinci asrın başlarında yaşamış olan *İbnu'l-Esîr* (ö.h.606) yan yana zikredilerek, birincinin dil ile ilgili sözleri ile, ikincinin dînî sözleri mezcedilmeye çalıştırılmıştır...

59) Şüphesiz, Kur'ân'ın ebediyete kadar geçerli oluşu ve hayâta olan dâimî uygunluğu, yaşanan hayatla sıkı sıkıya bir ilişki kurmasını sağlamıştır, bu inkar edilemez. Bütün bunlar yeni ve gelişen mânâların, anlaşılmasına da zemin hazırlamıştır. Fakat, işin bu kadarını inkâr etmemekle beraber biz, bu mânâlardan ancak şu şartları taşıyanların Kur'ân'a nisbet edilebileceği kanâatindeyiz. Bunlardan birincisi, bu mânâlar arapçaya mahsus bir dil hissi yoluyla anlaşılmalı; ikincisi ise, bu mânâlara intikal yolu, kelimenin, Kur'ân'ın ilk nüzûlü sırasında delâlet ettiği mânâ olmalıdır. Bu hususu daha geniş bir şekilde ve misallendirerek anlatmak için burası maâlesef müsâit değildir.

Yine meselâ, "*el-Kâmûsu'l-Muhît*" bildiğimiz gibi, birbiriyle uyumu olmayan, ayrı ayrı ve birbirine zıt kültürlere âid bilgilerin özetidir : aklî felsefî bilgilerden, amelî tıbbî bilgilere... sonra, lügavî edebî bilgilere, ordan da itikâdî dînî bilgilere kadar vb...

Görüldüğü gibi, lâfızların zaman içinde gösterdikleri değişiklikler konusunda, sâbit olan bu gerçeğin tahkik edilmesi için, lügatlarımız, hiç bir sûrette yardımcı olacak bir halde değildirler... Bu durumda, bir Kur'ân müfessirinin önünde, Kur'ân kelimelerinden birisinin ilk mânâsını öğrenmek istediği zaman, bunun için, bizzat kendisinin bir araştırma yapmasından başka bir çâre yoktur.

Bu çalışma kısa veya uzun, ne kadar zamana mâl olursa olsun, bugün için mümkün olan şey sadece budur. Kelimelerin iştikâkını ve onlarda tedrîcî olarak meydâna gelen değişiklikleri ihtivâ eden, lügavî mânâlar kendine âit bir tertîb üzerine, ıstılâhî mânâlar da ortaya çıkışlarına göre guruplara ayrılmış olan bir lügata sâhip oluncaya kadar da bu böyle devâm edecektir...

Bu durumda, hâliyle, müfessirin tefsîrini yapmak istediği kelimeyi dil açısından incelemekten başka yapacağı bir şey yoktur. Tabiatıyla, o bunu lügavî mânâları, diğerlerinden ayırd etmek için yapacaktır. Sonra da, lügavî mânâların zaman içindeki değişimine bakarak, zannı gâlibine göre bunları bir tertîbe sokacak, ve en eskiyi, eskinin önüne almak sûretiyle bir sıraya koyacaktır. Bu çalışma, kelimenin lügavî mânâsı hakkında bir tercîhe varıncaya kadar, yâni o mânânın Kur'ân'ın o âyetini arabın ilk duyduğu zamanki bilinen mânâsı olduğuna kanâat getirinceye kadar gücü yettiğince devâm edecektir....

Müfessir bu inceleme ve ayrımı yaparken dillerin kökleri

ve birbirleriyle olan ilişkileri hakkındaki yeni araştırmalardan da - imkân nisbetinde haberdâr olmalıdır. O bu suretle, kelime aslen arapça bir kelime mi, yoksa arapçaya sonradan mı girmiş, eğer böyle ise hangi çevreden gelmiş, ilk mânâsı ne imiş, bu konularda kesin bir kanâata varır...

O, bu esnâda, lügatlarımızın, türetme ve irtibatlandırmada zorlama yoluna giderek, her kelimeyi ille de, lâfız itibariyle ona benzeyen arapça bir köke bağlamak husûsundaki aşırılıklarını da dâima göz önünde bulundurmalıdır...

Müfessir böylece, kelimenin lügavî mânâsının araştırılmasını bitirdikten sonra onun Kur'ân'da kullanıldığı mânânın tesbîtine geçer. Onun Kur'ân'da geçtiği yerlerdeki mânâları araştırır. Böylece o, kelimenin Kur'ân'da kullanıldığı mânâlar hakkında bir neticeye vararak bakar acaba o kelime çeşitli târihlerde ve çeşitli münâsebetlerde aynı mânâda mı kullanılmış; yok eğer durum böyle değilse, Kur'ân'ın muhtelif yerlerinde kullanıldığı mânâlar nelerdir?

İşte müfessir bu sûretle, bir kelimenin lügavî mânâsından veya mânâlarından, Kur'ân'da kullanıldığı mânâ veyâ mânâlara ulaşır. Ve işte bütün bu araştırmalar neticesinde, o kelimenin âyet içinde ne mânâya geldiğini gâyet emin bir şekilde tesbit ederek tefsîrini yapmış olur.

Er-Râğıb el-Isfahânî, yaklaşık bin sene önce, Kur'ân kelimelerinin mânâlarını, hazırladığı özel bir lügatta vermeye çalışmış ve bu eserinde yukarda bizim anlatmaya gayret ettiğimize benzer veya aslî fikir bakımından ona biraz yakın bir itina göstermiştir. Buna rağmen yine de o, lügavî takibi tam yapmamış, Kur'ân'la ilgili araştırmanın tam hakkını vermemiştir. Bütün bunlarla birlikte o,

çeşitli diller ve bu diller arasındaki karşılıklı ilişkiler hakkında onun zamânından bugüne kadar yapılmış olan araştırmalardan da tabîatiyle mahrumdur. Ancak, yine de onun bu eseri, sonradan gelenleri utandıran bir ilk çekirdek çalışmadır. Özellikle, bu asrın şu iddialı ilim adamlarını utandırmalı ve üzmeli ki, hâlâ ellerinde bu eksik, hattâ iptidâi Kur'ân lügatından başka bir lügatları yoktur.

İnşâallâh ilerde, bu edebî tefsir metoduna bağlı kalmak sûretiyle, en büyük arapça kitap olan Kur'ân'ın yeniden hayat bulması için gerekli olan bu lügatın daha da geliştirilmesi, ve başka yeni lügat- ların yazılması beklenmektedir.

b_2) Terkiplerin incelenmesi

Edebî metodla Kur'ân'ı tefsir etmeye çalışan müfessir, bu şekilde, önce kelimeler üzerinde durduktan sonra, terkiplerin incelemesine geçer ve bu hususta - şüphesiz - Nahiv, Belâğat vb. edebî ilimlerin yardımına başvurur.

Fakat bunu yaparken onları sadece yardımcı bir unsur olarak kullanır. Yoksa eskiden yapıldığı gibi, meselâ tefsirden asıl gayesi Nahiv İlmine hizmet etmek veya tefsîrini bir Nahiv kitabı hâline getirmek değildir.

Bilâkis bu ilimler onun için sadece, mânânın açıklanması ve belirlenmesi için kullandığı âletlerden birer âlettirler. Bunlarla o, aynı âyetlerde gelen muhtelif kırâatların mânâ itibâriyle nasıl ittifâk ettiklerini ve Kur'ân'ın tamâmında, birbirlerine benzer kullanışlarının aynı mânâda nasıl buluştuklarını incelemiş olur.

Sonra, onun terkiplere Belâğat açısından bakışı, sadece, muayyen bir belâğat ıstılâhının tatbiki ile ilgilenen bir vasıflandırma bakışı olmadığı gibi; maksadı da, âyetteki belâğat sanatının şu değil de, bu olduğunu tercih etmek; yahut da, âyeti, belâğat konularından bir bölümün altına sokup diğerlerine sokmamak da değildir !!

Aslâ, bunlardan hiç birisi değil, bilâkis onun terkiplere belâğat açısından bakışı, onlara edebî sanat yönünden bir bakış olup, maksadı, Kur'ânî üsluptaki söz güzelliğini ele alıp, bu güzelliğin bilgilerini ortaya koymak ve ince bir edebî zevkle onun kısımlarını açığa çıkarmaktır.

Bunun için o, arapça terkiplerin özelliklerini inceden inceye tetkik eder ve buna ilâveten de, terkiplerde ve Kur'ân üsluplarında derin incelemelerde bulunur. Tabiî, onun bunlardan gâyesi, Kur'ân'ın diğer arapça eserler arasında kendisine has özelliklerini tesbit etmek, hattâ, Kur'ânî ifâdedeki sanatları, tek tek, konu konu, ortaya koymak; böylece, her edebî sanatta, Kur'ân'ın husûsiyetlerini ve güzelliklerini ortaya koyan bütün meziyetlerini gözler önüne sermektir.

Her ne kadar, bütün bunlar bir kaç cümleyle veya bir kaç satırla talep edilip anlatılabiliyorsa da, onları bizzat tatbit etmek elbette aynı kolaylıkta ve kısa zamanda olmayacaktır. Zîrâ bu, ancak edebî ve belâğî bir ıslah hareketi ile mümkündür ki, öyle zannediyorum edebi çalışmalar artık bu yöne yönelmiş ve inşâallah ilerde iyi bir merhaleye ulaşacaktır.

Böylece, edebî çalışmalar, Kur'ân'ın bu edebî Tefsîrindeki ıslah hareketinden istifâde edeceği gibi, bu ıslah çabasının bizzat kendisi de Kur'ân tefsîrini ele alması dolayısiyle faydalanmış olacaktır.

Edebî ıslah hareketi hakkındaki sözümüz böylece bittikten sonra, şimdi de, bu arada uyulması gereken bazı hususlara işâret edelim:

4 — Psikolojik Tefsîr:

Belâğat'la Psikoloji İlmi [60] arasında, bir ilişki olduğu hakkında, artık yerleşmiş olan kanâat, Kur'ân'ın psikolojik îcâzı olduğunu söyleyebilmeye zemin hazırlamış ve yine bu durum, Kur'ân için mümkün olduğunca geniş tutulması gereken psikolojik bir tefsîre duyulan ihtiyâcın da ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Bu mümkün olduğunca geniş tutulacak olan araştırma ile, Kur'ân'ın ele aldığı şu sâhalarda insan ruhunun ilimce bilinen esrarengiz hareketleri incelenecektir. Bu sâhalar Kur'ân'ın dînî dâvetleri, itikâdî münâkaşaları, vicdanları ve kalpleri terbiyesi, halkın eskiden gönül verdiği, eski nesillerden ve atalarından tevârüs ettikleri şeyleri yok edip kendisinin îmâna davet ettiği şeyleri hoş göstermesi, eski yerleşmiş inançların köklerini yıkması gibi hususlardır

Kur'ân, bütün bunları bir araya getirip nasıl ustalıkla halletmiş, ayrıca bunu yaparken, bu vicdânî isteklerde ve kalbî arzularda hangi psikolojik gerçekleri kullanmış ve dâvânın başarılı olmasında ve Allah'ın kelimesinin üstün kılınmasında bütün bu kurallara uyulmasının ne gibi faydaları olmuştur ?...

Hiç şüphesiz, söz sanatı ile, insan rûhu sıkı bir ilişki içindedir ve her çeşidi ile, bütün sanatlar tabii bu arada edebiyât insan ruhunun bulduğu şeylerin tercümesinden başka bir şey değildir. *Pisikolojik tefsir* işte bu esâslar üzerine binâ edilecektir... Bu husûsa, belâğî sanat araştırmaları konusundaki bir yazımızda temas etmiştik...

---

60) Bkz. **el-Belâğatu ve 'Ilmu'n-Nefs**, yazarın bir araştırması. Edebiyat Fakültesi Dergisi, cilt : 4, cüz 2, s. 1939

O bakımdan burada şunu söylemekle yetineceğiz: Kur'ânî mânâlarda psikolojik işâretler, müfessirler arasındaki derin ve çok yönlü ihtilâflara belki de daha kesin bir çâre getirecektir. Bilindiği gibi, onlar bu ihtilâflar için, bir çok nazarî delililler, mantıkî kıyaslar toplamışlar, bir çok irap ihtimallerini ve edebî sanat rûhundan uzak ve karışık nahiv kâidelerini, yâhut da, kuru beyânî gayretleri, hattâ değersiz sofizm[61] nazariyelerini birbirleriyle karşılaştırmışlardır...

Misâl olarak, şu âyetlerin tefsîrine bir bakınız: Şuarâ sûresi, âyet: 193-195 (Râzî Tefsîri, IV, 541-543 Bulak baskısı) Bunu Zemahşerî'nin tefsîri ile karşılaştırınız: Bkz. aynı âyetler (Keşşâf, II, 132, Bulak baskısı). Sonunda, iki eser arasındaki farkı ve Zemahşerî'nin âyetlere psikolojik bakış açısının konuyu nasıl açık ve net bir çözüme götürdüğünü göreceksiniz ...

Binâenaleyh, psikolojik mülâhaza, âyetin dokusunu ve yapısını inceleyip, indiği havayı ve durumu tesbit ettiği zaman, ondan anlaşılan mânâyı apaçık ve parlak bir ufka yükseltir. Bu mülâhaza olmaksızın, mânâ, cılız ve basit olarak kalır. Öyle ki, insan rûhu neredeyse onunla tatmin olmadığı gibi, o, Kur'ân hedeflerinden bir hedef olmaya da lâyık değildir.

Psikolojik tefsırden söz etmemiz bize, Üstâd İmâm'ın -Allah rûhunu rahatlatsın- temas ettiği, tefsirle Sosyoloji İlmi arasındaki ilgiyi de hatırlatıyor :

61) Antik Yunan Felsefesinde bilgicilik akımı (Mütercimin notu)

5 — Tefsir ve Sosyoloji İlmi

Üstâd bu konuyla ilgili olarak şöyle der:

" *Tefsir ancak beşerin çeşitli hallerinin bilgisiyle tamam olur Bu sebeple, Kur'ân'ı araştıran bir kimsenin, çeşitli durumlarda ve devirlerde beşerin ahvâlini, kuvvet, zaaf, üstünlük, alçaklık, ilim, cehâlet, îman ve küfür gibi, muhtelif durumlarını meydâna getiren sebebleri mutlaka incelemesi gerekir.*" [62]

İşte onun bu ifâdeleriyle, adını koymamış olsa bile, Sosyoloji İlmi'ni kastettiğini anlıyoruz. Mamâfih, o bu sözlerine daha sonra şöyle devam eder :

Yine onun, bu büyük âlemin ulvî ve süflî çeşitli hallerini de bilmesi gerekir. Bu sebeble o, bu konuda daha pek çok bilgilere muhtaçtır. Bunların en önemli olanlarından birisi de çeşitli dalları ile Târih İlmi'dir."

Her ne ise, bizi ancak, Kur'ân'ın edebî anlayışı için gerekli bilgiler ilgilendirmektedir ve bu anlayış, Kur'ân'dan elde edilecek faydaların başında gelmektedir. Sonra, bunun ardından, halkın hidâyeti, yahut durumlarının ıslâhı veyâhut onlar için hükümler koyma gibi diğer hedefler gelir.

Tabiî bütün bunların, yukarda genel vasfını verdiğimiz edebî araştırmanın sağlam temelleri üzerine oturması gerekir.

---

62) **Tefsîru'l-Fâtiha**, mukaddime, s. 16

Daha sonra, yukarda da zikrettiğimiz gibi, psikolojik tercihler de bu araştırmanın yardımına koşar. Bazen de, diğer hedeflerin gerçekleştirilmesi için Sosyoloji ve diğer ilimlerle de ilişki kurulur.

N E T İ C E

Buraya kadar, imkân nisbetinde, tefsirde, Edebî Tefsir Metodu ve bu metodun yüce hedefleri hakkında bilgi vermeye çalıştım.

Edebî bir araştırma ve benzerleri için, bu ince ve hassas metodu her îzâh edişimde aslâ unutmadığım bir hususu size tekrar hatırlatmak istiyorum. Bunu bana çok görebilecek olanlara derim ki, bu hedeflerin gerçekleşmesi için adımlarımızı ağırlaştıran, araştırmamızın meyve- lerini geciktiren, bize eksiklik duygusu veren ve kınamaları üzerimize çeken engeler ne kadar çok olursa olsun, gerçeğin tâ kendisi budur ve yapılması gereken de bundan başka bir şey değildir.

Binâenaleyh, kâmil bir yeterliliğe ve tam bir güce sâhip olduğumuzu zannederek, kendimizi ve gelecek nesilleri aldatmamak için, bu hakîkati devamlı dile getirmeyi tercih etmemiz bizim için daha uygundur. Kâmil bir yeterliliğe sâhip değilsek de eksikliğimizin şuurunda olmamız, bizim için aslı olmayan bir yığın bilgiden daha iyidir...

Bu metoddan istediğimiz, imkânsız veya gerçekleşmesi çok uzak olan bir şey değildir. Zâten bu ihtiyâcı, genel olarak bizden öncekiler de hissettirmişler ve bu sâhada Kurân'la ilgili bazı çalışmalarda bulunmuşlardır. Bilâhare, sonra gelenler de bu metodu tamâmiyle, edebî ve dînî kitapları için kullanmışlardır. Biz de aslâ onlarla bunların arasında kaybolan âcizlerden olmayacağız !!

Son olarak... bu makâle, - ekseriyeti itibâriyle çok kısa bir özet ve çeşitli fikirlere işâret edip geçen bir özetten ibârettir. Gâyesi, tefsirle meşgul olanlara araştırma ve incelemeleri ile ilgili geniş ufuklar açmaktır. Eğer her okuyucu bu makâlede ihtiyaç duyduğu şeyi bulamadı ise, ben ne yapayım ?!! Çünkü, tabîatiyle bu makâle, konuyu her şeyiyle tam olarak verme yeri olamazdı...

KAYNAKLAR [63]

AHMED EMÎN

- **Duha'l - İslâm**.

İbnu A S Â K İ R, Tekıyyuddîn, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen (ö.571)

- **Tebyînu Kizbi'l-Müfterî**, Dımaşk, 1347

İbnu A T I Y Y E, Ebû Muhammed, Abdulhak b. Ebî Bekr Ğâlib el-Ğırnâtî, el-Endelûsî (ö.h. 541)

- **el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz**

el-BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmâil

- **el-Câmiu's-Sahîh**

el-CASSÂS, Ahmed b. Ali (ö.371)

- **Ahkâmu'l-Kur'ân**

CARRA DE VAUX

- " **Tefsir** " maddesi (İslâm Ansiklopedisi)

İbnu'l - E N B Â R Î

- **Tabakâtü'l-Üdebâ**

---

63) Kaynaklar metin ve dipnotlar gözden geçirilerek yeniden düzenlenmiştir.

el- F E R R Â
- **Me'âni'l-Kur'ân**

FÎRÛZÂBÂDÎ,
- **el-Kâmûsu'l-Muhît**

GOLDZİHER, I
- **İtticâhât et-Tefsîr**

el- Ğ A Z Â L Î
- **İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn**, Halebî baskısı

- **Cevâhiru'l-Belâğa**, Matbaatü Kürdistân el-'Ilmiyye baskısı, Mısır, 1329

İbn H A C E R, el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn, Ahmed.
- **Tehzîbu't-Tehzîb**

İbnu H A L D Û N
- **Mukaddime**

İbnu H A L L İ K Â N, Ebu'l-Abbâs b. Ömer
- **Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zemân**

Ebû H A Y Y Â N, el-Endelusî
- **el-Bahru'l-Muhît**,

el - H E R E V Î, Şeyhu'l-İslâm Ahmed b. Yahyâ b. el-Hafîd
ed-Dürrü'n-Nedîd min mecmû'ati'l-Hafîd
et-Tekaddüm baskısı, 1329

el - H Û L Î, Emîn

- **Ahlâku'l-Kur'ân ve Min Hedyi'l-Kur'ân**, Dil inceliklerinden ve öncelikle Kur'ân'ın edebî havasından esinlenerek Psikolojik ve Sosyolojik bir metodla hazırlanmış elli küsûr radyo konuşması. Bu konuşmalardan on küsur kadarı, Mısır Radyosu Dergisi'nin 1941 1942 seneleri arasındaki sayılarında neşredilmiştir.

- **el-Belâğatü ve I'lmu'n-Nefs**, Edebiyat Fak. Dergisi 1939, cilt : 4 , cüz : 2 .

Dirâsâtün li-Ba'dı Mevdûâti'l-Kur'âni ke-Kasasıhî ve Emsâlihî ve Teşbîhihî... vs., Edebiyat Fakültesi, (Yazma).

- **el-Edebu'l-Mısrî**, I.Fuad Ün. Edebiyat Fak. " yazma

Medhalun li-Dersi't-Tefsîr ve Beyâni'l-Menheci'l-Cami'ıyyi fîh, Edebiyat Fakültesi Araştırmaları, (yazma).

- **Ulûmu'l-Kur'ân**, Edebiyat Fakültesi Ders notu "yazma"

ibnu'l - ' I M Â D, Ebu'l-Felâh 'Abdulhay el-Hanbelî

- **Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb**

el- I S F A H Â N Î, er - Râğıb

- **Mukaddimetu't-Tefsîr**

Risâletu'r-Râğıb, el-Ezheriyye matbaası , 1329

el-İSKENDERÂNÎ et-TABÎB, Muhammed b. Ahmed

Kitâbu eşfi'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'aniyyeti fîmâ Yeteallaku bi'l-Ecrâmi's-Semâviyyeti ve'l-Aradiyyeti ve'l-Hayevânâti ve'n-Nebâtâti ve'l-Cevâhiri'l-Ma'deniyyeti, 1297, Kâhire

Kitâbu Tibyâni'l-Esrâri'r-Rabbâniyyeti fi'n-Nebâti ve'l-Meâdini ve'l-Havâssi'l-Hayvâniyye, 1300, Sûriye

İbnu KAYYİM el-Cevziyye, Şemsuddîn . (ö.751)

- **Kitâbu't-Tibyân fî Aksâmi'l-Kur'ân**

el - K E V Â K İ B Î, Seyyid Abdurrahmân

- **Tabâi'u'l-İstibdâd**

? ------------- ,

el-Mebâdiu'n-Nasriyye, el-Hayriyye baskısı, 1320/1902

İbnu KUTEYBE

- **el-Mesâil ve'l-Ecvibe**

İbnu MANZÛR

- **Lisânu'l-Arab**

MUHAMMED ABDUH

- **Tefsîru'l-Fâtiha**, Menâr baskısı, 1345

İbnu NEDÎM

- **el Fihrist**

NÖLDEKE, Thedor,

- **Geschichte des Qurans** (Kur'ân Târihi), Leipzig, 1919

er - R Â F İ ' Î, Mustafa Sâdık .

- **İ ' câzu' l - Kur'ân,**

er- R Â Z Î, Fahruddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer

- **Mefâtîhu'l-Ğayb**

SAFİYYUDDÎN, Ahmed

- **Hulâsatü Tehzîbi'l-Kemâl**, Kâhire, 1322 .

es- S U Y Û Ț Î, Celâluddîn

- **el- İtkân fî U'lûmi'l-Kur'ân**

eş - Ş Â T I B Î

- **el - Muvâfakât**

TANTÂVÎ, Cevheri, eş-Şeyh (ö. 1940)

- **el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'ân**

İbn T E Y M İ Y Y E

- **Mukaddimetun fî Usûli't-Tefsîr**

el-İklîl fi'l-Müteşâbihi ve't-Te'vîl, Bu risâle, İbni Teymiyye'nin "**Mecmû"atü'r-Resâili'l-Kübrâ**" adlı eserinin ikinci cüzü içinde basılıdır. eş-Şarkıyye Matbaası, 1323.

Ebû U B E Y D E

- **Mecâzu'l-Kur'ân**

ez- Z E M A H Ş E R Î

- **el Keşşâf**

İNDEKS[64]

A

B

---

64) Harf sıralamasında ibn ve "ebû gibi kelimelerle harf-i târifler nazar-ı itibâra alınmamıştır.

C

D

E

F

G

Ğ

H

I

İ

K

L

M

N

Ö

P

R

S

Ş

T

U

Y

Z

İÇİNDEKİLER